

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ХУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ
ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“ҲАЁТИЙ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ”

йўналиши

**“ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАР ВА ФУҚАРО
МУҲОФАЗАСИ”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент - 2016

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ
ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“ҲАЁТИЙ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ”

йўналиши

“ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАР ВА ФУҚАРО МУҲОФАЗАСИ”

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент - 2016

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 6 апрелидаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар:

ТДТУ, х.ф.н., проф. Нигматов И.

ТДТУ, Хабибуллаев С.Ш.

Тақризчи:

Хорижий эксперт: Ph.D. Joe Stucker.
Brownsburg Nigh School.

Ўқув -услубий мажмуа Тошкент давлат техника университети Кенгашининг 2016 йил _____даги ___сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур	4
II. Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интрефаол таълим методлари.....	14
III. Назарий материаллар	21
IV. Амалий машғулот материаллари.....	68
V. Кейслар банки.....	71
VI. Мустақил таълим мавзулари.....	75
VII. Глоссарий.....	76
VIII. Адабиётлар рўйхати	81

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади. Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутади.

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат техника университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази ўқув режасининг “Умуммутахассислик фанлари” блокига тегишли бўлиб, «Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси» ўқув модулининг мақсад ва вазифалари асосида тайёрланган. Ўқув-услубий мажмуада модул мазмунини янги ахборот ва педагогик технологиялар асосида ёритишга хизмат қилувчи барча маълумотлар ўз ифодасини топган.

“Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модулининг мақсади:

Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги йўналиши бўйича Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси модули бўйича билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришдан иборат.

“Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модулининг вазифалари:

➤ “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” йўналиши бўйича Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси фанини ўқитишнинг долзарб муаммолари ва уларни ўқув жараёнига татбиқ этиш масалалари билан таништириш;

➤ “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” йўналиши бўйича Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси фанини ўқитишда мутахассислик фанлари ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантириш;

➤ “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” йўналиши бўйича Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси фанини ўқитишда фан, таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини таъминлашга оид кўникмаларни шакллантириш.

МОДУЛ БЎЙИЧА БИЛИМЛАР, КЎНИКМАЛАР, МАЛАКАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДАВЛАТ ТАЛАБЛАРИ

МОДУЛНИНГ ЎҚУВ РЕЖАДАГИ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ ВА УЗВИЙЛИГИ

Модул мазмуни ўқув режадаги барча блоклар ўқув модуллари билан узвий боғлиқ бўлиб, “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” соҳаси муаммо ва вазифаларини педагогик жараёнга татбиқ этиш масалаларини ҳал этишга, шунингдек, соҳадаги янги техника ва технологияларни ўқув жараёнига жорий этиш орқали таълим ва ишлаб чиқариш уйғунлигини таъминлашга хизмат қилади.

МОДУЛИНИНГ ОЛИЙ ТАЪЛИМДАГИ ЎРНИ

Таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Айниқса, илмий-техник тараққиётнинг тезда ўсиши “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модулининг олий таълимдаги ўрнида ҳам акс этмоқда.

Модул “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” йўналиши Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси фанини ўқитишда инновацион технологияларни яратиш ва улардан таълим тизимида фойдаланиш орқали таълимни самарали ташкил этишга ва таълим сифатини тизимли орттиришга ёрдам беради. Замонавий ахборот технологиялари ва педагогик дастурий воситалари, ахборот–коммуникация технологияларидан фойдаланишни ўзлаштириш ва ўқув–тарбия жараёнида қўллаш ҳақидаги билим ва кўникмаларни шакллантиришга асосланганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Кутилаётган натижалар: Тингловчилар “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модулини ўзлаштириш орқали қуйидаги билим, кўникма ва малакага эга бўладилар:

Тингловчи:

- Фуқаро муҳофазаси омилларини режалаштириш;
- режалаштиришга қўйиладиган талабларни;
- терроризм тушунчаси, унинг салбий иллатлари ва амалга ошириш усулларини;
- халқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатларни;
- еррористик ҳаракатларга қарши Ўзбекистонда яратилган ҳуқуқий база асослари ва жаҳон миқёсидаги унинг иштирокини;
- қутқарув ва бирламчи тиклов ишларининг моҳиятини;
- техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни сабабчи омиллари ва турлари бўйича *билимларга эга бўлишлари лозим.*

Тингловчи:

- Фуқаро муҳофазаси омилларини режалаштириш;

-фуқаро муҳофазаси бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш;
-терроризм салбий иллатлари ва амалга ошириш усуллари;
-ҳалқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатлар;
-қутқарув ва бирламчи тиклов ишлари;
-ҳар қандай экстремал вазиятларда қутқарув ва бирламчи тиклов омилларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш услублари;
-техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни сабабчи омиллари ва турлари;
-гидротехник иншоотлардаги ёнғин чиқиш ва портлаш хавфи бўлган объектлардаги аварияларда олиб бориладиган чора-тадбирлар бўйича керакли **қўникма** ҳосил қиладилар.

Тингловчи:

-фуқаро муҳофазаси бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш;
-ҳалқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатлар;
-қутқарув ва бирламчи тиклов ишлари;
-ҳар қандай экстремал вазиятларда қутқарув ва бирламчи тиклов омилларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш услублари;
-техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни сабабчи омиллари ва турлари;
-гидротехник иншоотлардаги ёнғин чиқиш ва портлаш хавфи бўлган объектлардаги аварияларда олиб бориладиган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш **малакаларини** эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- Фуқаро муҳофазаси омилларини режалаштириш ва фуқаро муҳофазаси бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни расмийлаштириш бўйича **компетенцияларни** эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модули мазмуни ўқув режадаги “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” ва “Меҳнат муҳофазаси” ўқув модуллари билан узвий боғлиқ бўлиб, “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” соҳаси муаммо ва вазифаларини педагогик жараёнга татбиқ этиш масалаларини ҳал этишга, шунингдек, соҳадаги янги техника ва технологияларни ўқув жараёнига жорий этиш орқали таълим ва ишлаб чиқариш уйғунлигини таъминлашга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда. Айниқса, илмий-техник тараққиётнинг тезда ўсиши “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси” модулининг олий таълимдаги ўрнида ҳам акс этмоқда.

Модул “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” йўналиши Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси фанини ўқитишда инновацион технологияларни яратиш ва улардан таълим тизимида фойдаланиш орқали таълимни самарали ташкил этишга ва таълим сифатини тизимли орттиришга ёрдам беради. Замонавий ахборот технологиялари ва педагогик дастурий воситалари, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишни ўзлаштириш ва ўқув-тарбия жараёнида қўллаш ҳақидаги билим ва кўникмаларни шакллантиришга асосланганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат						
		Аудитория ўқув юклараси						Мустақил таълим
		Ҳаммаси	Жами	Жумладан:				
Назарий	Амалий машғулот			Тажриба алмашиш	Кўчма			
1	Аҳоли ва худудларни ФВдан муҳофаза қилиш тадбирларини режалаштириш	2	2	2				
2	Халқаро терроризмнинг салбий оқибатлари ва унга қарши курашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни	6	4	2			2	2
3	Қутқарув, бирламчи тиклов ва бошқа кечиктириб	4	4	2			2	

	бўлмайдиган ишларининг ташкилий асослари							
4	Техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар: -гидротехник иншоотлардаги авариялар ва талофатлар, улар олдини олиш чоралари	6	4	2			2	2
5.	Фуқароларни ҳимоя қилиш услубиётларини ўрганиш	2	2					
6.	Фавқулодда вазиятларда шикастланган ўчоқларда қутқарув ва бирламчи тиклов ишларини ташкил этиш	2	2		2			
7.	КТЗМ қўлланиладиган объектлардаги аварияларда кимёвий ҳолатни баҳолаш	4	4		4			
8.	Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишда муҳандислик ҳолатини баҳолаш	4	4		4			
Жами		30	26		12		6	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Аҳоли ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш тадбирларини режалаштириш

Режа:

1.Фуқаро муҳофазаси омилларини (ҳарбий ҳамда тинчлик даврда) режалаштириш.

2.Режалаштиришга қўйиладиган талаблар ва керакли меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.

Фавқулодда вазиятларни олдини олиш, аҳолини ва ҳудудларни муҳофаза қилиш, иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини ошириш, қутқарув ва тиклов ишларини ўтказишга куч ва воситаларни тайёрлаш ҳамда кўриладиган зарар ва талофотларнинг миқёсини камайтириш юзасидан бажариладиган вазифалар. Фуқаро муҳофазасини режалаштириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари. Фуқаро муҳофазаси режасига қўйиладиган талаблар ва таалуқли меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар мазмун моҳияти. Бу борада мутахассислик фан ўқитувчисининг касбий компетентлигини ривожлантириш масалалари.

2-мавзу: Халқаро терроризмнинг салбий оқибатлари ва унга қарши курашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни

Режа:

- 1.Терроризм тушунчаси, унинг салбий иллатлари ва амалга ошириш усуллари.
- 2.Халқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатлар.
- 3.Террористик ҳаракатларга қарши Ўзбекистонда яратилган ҳуқуқий база асослари ва жаҳон миқёсидаги унинг иштироқи.

Терроризм тушунчаси, унинг салбий иллатлари ва амалга ошириш усуллари. Халқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатлар. Террорчиликка қарши операция - террорчилик ҳаракатига чек қўйиш ва уни оқибатларини минималлаштириш, шунингдек, жисмоний шахслар хавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришга қаратилган келишилган махсус тадбирлар мажмуи. Террорчилик ҳаракатларига қарши Ўзбекистонда яратилган ҳуқуқий база асослари. Терроризмни олдини олиш ва унга қарши хавфсизлик сиёсатида Ўзбекистоннинг тутган ўрни.

3-мавзу: Қутқарув, бирламчи тиклов ва бошқа кечиктириб бўлмайдиган ишларнинг ташкилий асослари.

Режа:

- 1.Қутқарув ва бирламчи тиклов ишларининг моҳияти.
- 2.Ҳар қандай экстремал вазиятларда қутқарув ва бирламчи тиклов омилларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш услублари.

Қутқарув ва бирламчи тиклов ишларининг мазмун моҳияти. Турли экстремал вазиятларда қутқарув ва бирламчи тиклов омилларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш услублари. Шикастланган ўчоқларни тиббий разведка қилиш. Жабрланганларни қидириб топиш ва уларни қутқариш. Жабрланганларни саралаш. Жабрланганларни эвакуация қилиш. Санитар ва қутқарув тузилмаларига иш жойлари тайёрлаш. Зарарланган одамларни ўчоқдан олиб чиқиш. Бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш ва эвакуацияни ташкил этиш. Радиацияга қарши (РҚ) ва кимёвий химоя (КТК) омилларини ўтказиш. КТЗМ сақланадиган жойлардаги аварияни тўсиш ва захарланган иншоотларни, атроф-муҳитни дегазация қилиш ишлари.

4-мавзу: Техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар. Гидротехник иншоотлардаги авариялар ва талофатлар, улар олдини олиш чоралари

Режа:

1.Техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни сабабчи омиллари ва турлари.

2.Гидротехник иншоотлардаги ёнғин чиқиш ва портлаш хавфи бўлган объектлардаги аварияларда олиб бориладиган чора-тадбирлар.

Техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни сабабчи омиллари ва турлари. Гидротехник иншоотлардаги ёнғин чиқиш ва портлаш хавфи бўлган объектлардаги аварияларда олиб бориладиган чора-тадбирлар. Гидротехник иншоотларини лойиҳалаш куриш ва фойдаланиш талаблари. Қирғоқ ва иншоот тубини мустаҳкамлаш ишларини ўтказиш. Сув чиқаришда ва ғамлашда қонун қоидаларга риоя этиш (вақтга мос равишда тақсимланиши). Қўшимча сув омборлари ёрдамида тошқин сувлар оқимини тартибга солиб туриш. Гидротехник иншоотларини ишончли қўриқлаш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Фуқароларни ҳимоя қилиш услубиётларини ўрганиш

Ишдан мақсад :

- ФВ да фуқароларни ҳимоя қилиш усулларини ўрганиш
- Фавқулодда вазиятларда шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланишни ўрганиш
- Фуқароларни муҳофаза қилишнинг асосий принципларини ўрганиш.

Фуқароларни муҳофаза қилишнинг асосий принципларини ўрганишда қуйидагиларга эътибор қаратиш :

1. Давлат органлари, вазирлик раҳбарияти ва иқтисодиёт тармоқлари объектлари раҳбариятининг мажбуриятлари.
2. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагида, аҳоли яшаш жойларида, иқтисодиёт тармоқларида, фуқароларни сақлашнинг омилларини олдиндан режалаштириш.
3. Ҳар бир жойнинг иқтисодий, сиёсий ва муҳофаза қудратини ҳисобга олган ҳолда фуқаролар муҳофазасини режалаштириш ва амалга ошириш.
4. Фуқароларни муҳофаза қилишнинг омилларини ҳар бир жойнинг иқтисодий ва социал ривожланиш режалари билан бирга амалга ошириш.
5. Фавқулодда вазиятларда шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш тартиб ёиодалари

2-амалий машғулот:

Фавқулодда вазиятларда шикастланган ўчоқларда қутқарув ва бирламчи тиклов ишларини ташкил этиш

Ишдан мақсад :

- Табиий офатлар юз берганда олиб бориладиган қутқарув ва тиклов ишлари ўтказишни ўрганиш
- Зилзила оқибатларини бартараф этиш ишларини ташкил этишни ўрганиш
- Сув тошқини, кўчки ва сел офати оқибатларини бартараф этиш тадбирларини ўрганиш
- Авария ва халокат оқибатларини бартараф этиш қоидаларини ўрганиш

Табиий офатлар юз берганда олиб бориладиган қутқарув ва тиклов ишлари ўтказиш тартиблари. Зилзила, сув тошқини, кўчки ва сел офати оқибатларини бартараф этиш ишларини ташкил этишни ўзига хос хусусиятлари. Авария ва халокат оқибатларини бартараф этиш қоидалари. Трансчегаравий даражадаги фавқулодда вазиятларни колдини олиш. Фавқулодда вазиятлар юзага келганда ўтказиладиган чора-тадбирлар, жумладан, инсонларнинг соғлиғини ва ҳаётини сақлаш, атроф-муҳитга

етказиладиган зарар ва моддий йўқотишлар миқдорини камайтириш, ҳудудларни ҳалқага олиш, хавф хусусида аҳолини ўз вақтида огоҳлантириш, иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ишлашини таъминлаш, юзага келадиган хавфли омиллар таъсирини тугатишга қаратилган авария-қутқарув ва бошқа кечиктириб бўлмас тиклов ишларининг мажмуаси.

3-амалий машғулот:

Кучли таъсирли заҳарли моддалар (КТЗМ) қўлланиладиган объектлардаги аварияларда кимёвий ҳолатни баҳолаш (4 соат)

Ишдан мақсад:

- кимёвий ҳолатни аниқлаш ва баҳолашни ўрганиш.
- ҳаводаги заҳарли моддаларни аниқлаш .
- тупроқ ва сочилувчи материалларда заҳарли моддаларни аниқлаш.
- жойларда, кийимларда ва ҳар хил предметларда заҳарли моддаларни аниқлаш.

Кимёвий таъсирларга қарши омиллар. КТЗМ таъсирини камайтиришга мўлжалланган комплекс тадбирлар. Уларни амалга оширишни ўрганишда қуйидаги вазифаларга алоҳида эътибор қаратиш:

- а) кимёвий ҳолатни аниқлаш ва баҳолаш;
- б) кимёвий назоратни ташкил этиш ва ўтказиш;
- в) кимёвий таъсирларга қарши ҳимояланиш режимларини ишлаб чиқиш;
- г) кимёвий шикастланишда фуқароларни ҳимоялаш услублари ҳамда КТҚ омиллари билан таъминлаш (бунда газниқоблар, махсус кийим-кечаклар ва бошқа воситаларни йиғиш, сақлаш, тақсимлаш);
- д) кимёвий шикастланиш оқибатларини тугатиш омиллари (махсус санитар қайта ишлаш, иш жойларини, иншоотларни зарарсизлантириш ва бошқа омиллар).
- е) фуқароларни ҳимоя иншоотларида сақлаш.
- ё) хавфли ҳудуддан хавфсиз ҳудудга эвакуация қилиш.

4-амалий машғулот:

Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишда муҳандислик ҳолатини баҳолаш (4 соат)

Ишдан мақсад:

- Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишнинг мазмун-моҳиятини ўрганиш.
- Иқтисодиёт тармоғининг барқарор ишлашини ошириш муаммолари юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишни ўрганиш.
- Иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини ошириш услублари ва баҳоланишини ўрганиш.

Барқарорликни баҳолашда қуйидаги маълумотларнинг мазмун моҳиятига алоҳида эътибор қаратилади:

- объектнинг ФВ шароитидаги ҳолати;
- объектнинг ишчи кучи, техникаси, энергия манбалари, хомашёси ва бошқа захиралар билан таъминланганлиги;
- объектнинг иқтисодий кўрсаткичлари;
- одамлар, ҳайвон ва ўсимликлар ҳамда бошқаларнинг эҳтимолий талофати ва шу кабилар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1.	Мустақил иш топшириқлари	2.5	1.0 балл
2.	Тест		1.5 балл

Тушунча тахлилни
 АРІ қисқармасини
 изоҳланг...

Амалий кўникма
 Андроид платформасида
 яратилган кўникма
 индустриал дастури

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ “Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: **Воситаларни йиқитиб?** кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характердаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда талабаларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу

Топширик:

Қуйида келтирилган топширик вариантлари бўйича табиий офат сабабларини, оқибатларини ва унга қарши чора – тадбирларни Республикамизнинг қайси ҳудудларида ва қачон кузатилганини келтиринг ва уларни график шакл (балиқ скелети)да ифодаланг. Сабаб ва оқибатлар дарахтини қуринг.

Фавкулотда вазият турлари	Вазифалар									
	1,20	2,19	3,18	4,17	5,16	6,15	7,14	8,13	9,12	10,11
Табий тусдаги										
Сел(жала)	X									
Кўчки		X								X
Зилзила			X						X	
Тошқин				X				X		
Сурилиш					X		X			
Қор кўчиши						X				

Топшириқни бажариш намунаси

Фавкулотда вазият турлари	Фавкулода вазият сабаби	Фавкулотда вазият оқибати	Фавкулотда вазият га қарши чора- тадбирлар
Жала	Куннинг исиб кетиши, ҳароратнинг кўтарилиши, об-хавонинг кўтарилиши, об-хавонинг кескин ўзгариши.	Тошқинларнинг пайдо бўлиши, селнинг юзага келиши, бино ва иншоотларнинг сув остида қолиши, одамларнинг холакати, моддий зарар.	Suv omborlarini qurish, metereologik stantsiyalar bilan doimiy aloqada bo‘lish, irrigatsiya tizimlarini tozalash, odamlarni ogohlantirish.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натига (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: хавфларни ўрганишда хавф-сабаб-оқибат тушунчалари бир-бири билан боғлиқликда бўлади.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

Демак,

Хавф

Сабаб

Оқибат

Мана шу учта тушунчалар кўнгилсиз ходисанинг асосий кўрсаткичларихисобланади. Кўнгилсиз ходисанинг оқибатлари турлари кўринишда бўлади. Масалан:

Мисолда оқибатга ҳаво транспортини яроқсиз ҳолга келиши, одамларнинг турли даражада жароҳат олиши, ўлим бўлиши, ёнғин чиқиши, портлаш юз бериши, бузилишлар, атроф-муҳитни зарарланиши ва бошқа кўнгилсиз ҳодисалар киради.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

“МУЛОҚОТ” технологияси.

Ушбу технология талабаларнинг дарс жараёнида мустақил фикрлашга, ўз фикрларини эркин баён этишга ҳамда уларда баҳслашиш маданиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, одатда, бундай машғулот талабаларни кичик гуруҳларга ажратилган ҳолда ўтказилади.

Технологиянинг қўлланиши: амалий, лабаратория, факультатив машғулотларда ва дарсдан ташқари ўтказиладиган тарбиявий соатларда қўлланилиши мумкин бўлиб, машғулот жамоа ва кичик гуруҳ шаклида ўқув аудиториясида ёки табиат кўйида ўтказилиши мумкин.

“ЧАРХПАЛАК” ТЕХНОЛОГИЯСИ.

Ушбу технология талабаларни ўтилган мавзуларни ёдга олишга, мантиқан фикрлаб, берилган саволларга мустақил равишда тўғри жавоб беришга ва ўз-ўзини баҳолашга ўргатишга ҳамда қисқа вақт ичида ўқитувчи томонидан барча талабаларнинг эгаллаган билимларини баҳолашга қаратилган.

Мазкур технология ўқув машғулотларининг барча турларида дарс бошланиши ёки дарс охирида ёки ўқув предметининг бирон бир бўлими тугалланганда, ўтилган мавзуларни талабалар томонидан ўзлаштирганлик даражасини баҳолаш, такрорлаш, мустаҳкамлаш ёки оралиқ ва якуний назорат ўтказиш учун мўлжалланган. Ушбу технологияни машғулот

жараёнида ёки унинг бир қисмида якка, кичик гуруҳ ва жамоа шаклида ташкил этиш мумкин.

Машғулоти ўтказиш тартиби:

- талаба(ёки ўқувчи) ларни (шароитга қараб) гуруҳларга ажратиш;
- талаба (ёки ўқувчи) машғулоти ўтказишга қўйилган талаблар ва қоидалар билан таништириш;
- тарқатма материалларни гуруҳ аъзоларига тарқатиш;
- гуруҳ аъзолари томонидан якка ҳолда мустақил равишда тарқатма материаллардаги вазифалар бажарилади;
- ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзи ишлаган тарқатма материалнинг ўнг бурчагига гуруҳ рақамини ёзади, чап бурчагига эса ўзининг бирон-бир белгисини чизиб қўяди;
- вазифа бажарилган тарқатма материаллар бошқа гуруҳларга “чархпалак айланмаси” йўналишида алмаштирилади;
- янги гуруҳ аъзолари томонидан ўрганилган ва ўзгартиришлар киритилган материаллар яна юқорида эслатилган йўналиш бўйича гуруҳлараро алмаштирилади(ушбу жараён гуруҳлар сонига қараб давом эттирилади);
- материалларни охириги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ ва ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзлари илк бор тўлдирилган материалларни (гуруҳ рақами ва ўзлари қўйган белгилари асосида) танлаб оладилар;
- ҳар бир гуруҳ аъзосининг ўзлари белгилаган жавобларига бошқа гуруҳ аъзоларининг тузатишларини таққослайдилар ва таҳлил қиладилар;
- ўқитувчининг тарқатма материалда берилган вазифаларини ўқийди ва жамоа билан биргаликда тўғри жавобларни белгилайди;
- ҳар бир талаба(ёки ўқувчи) тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар фарқларини аниқлайдилар, керакли бални тўплайдилар ва ўз-ўзини баҳолайдилар.

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради. **Методни амалга ошириш босқичлари:**

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари

билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

Фавқулодда вазиятларнинг эгаллаган майдонига кўра турлари» кетма-кетлигини жойлаштиринг. Ўзингизни текшириб кўринг!

Талофат кўламига нисбатан кетма-кетлиги	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Маҳаллий миқёсида					
Республика миқёсида					
Локал					
Трансчегаравий					
Глобал					

«Фавқулодда вазиятларда талофат олган кишини тиббий кўрикдан ўтказиш тартиби кетма-кетлигини ифодалаб ўзингизни текшириб кўринг!

Белгиланган тартиб бўйича кетма-кетлигини	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Сезги аъзоларини текшириш					
Нутқини текшириш					
Қон томирлари бутунлигини текшириш					
Оғиз бўшлиғини текшириш					
Нафас олишини текшириш					

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Аҳоли ва ҳудудларни ФВдан муҳофаза қилиш тадбирларини режалаштириш.(2-соат)

Режа:

1.Фуқаро муҳофазаси омилларини (ҳарбий ҳамда тинчлик даврда) режалаштириш .

2.Режалаштиришга қўйиладиган талаблар ва улар учун керакли меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.

3. Фуқаро муҳофазаси ва олдиндан огохлантириш

Таянч сўз ва иборалар: фавқулодда вазиятлар, табиий, техноген, тадбирлар, режалаштириш, фуқаро муҳофазаси, мукамал, қоида, қонун, аниқ, реал, тоифа, объект.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаро муҳофазаси тўғрисида”ги ва “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунларини амалда қўлланилиши ва фуқаро муҳофазасининг асосий вазифаларини бажарилишини таъминлаш, фуқаро муҳофазаси режаси билан узвий боғлиқдир. Фуқаро муҳофазаси режаси дейилганда - қўйилган вазифаларни муваффақиятли бажарилишига ёрдам берадиган муҳофаза тадбирларининг мажмуаси тушунилади. Бундай тадбирларга: фавқулодда вазиятларни олдини олиш, аҳолини ва ҳудудларни муҳофаза қилиш, иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини ошириш, қутқарув ва тиклов ишларини ўтказишга куч ва воситаларни тайёрлаш ҳамда кўриладиган зарар ва талофотларнинг миқёсини камайтириш юзасидан бажариладиган вазифалари киради. Фуқаро муҳофазаси режаси умумдавлат миқёсда ишлаб чиқилади. Аҳолини ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тадбирлари олдиндан тузилиб, улар республика миқёсидан тортиб, то объект даражасигача алоҳида тузилади. Режалаштириш ҳар қандай ФВ лар учун (тинчлик ёки ҳарбий давр) алоҳида ишлаб чиқилади. ФВда фуқаро муҳофазаси режалари

республика миқёсида Фавқулудда Вазиятлар Вазирлиги томонидан, ҳудудларда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий объектларни муҳофаза қилиш режалари эса корхона, ташкилот ва муассасаларнинг бошлиқлари томонидан тузилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаро муҳофазасига умумий раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири мамлакат ФМ бошлиғи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси бўйича фавқулудда вазиятда уларни олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими фаолиятини режалаштириш ҳамда ФМни бошқариш Фавқулудда Вазиятлар вазирлиги зиммасига юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси “Фуқаролар муҳофазаси тўғрисида” ги қонуннинг 7-моддасида Республика Вазирлар Маҳкамасининг ФМ соҳасидаги қўйидаги ваколатлари белгилаб қўйилган:

- фуқаро муҳофазаси соҳасидаги ягона давлат сиёсати ўтказилишини таъминлайди;
- Ўзбекистон Республикаси фуқаро муҳофазаси режасини тасдиқлайди;
- фуқаро муҳофазасини режалаштириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини тасдиқлайди;
- фуқаро муҳофазаси тизимини уруш даври шароитига ўтказиш, эвакуатсия тадбирларини амалга ошириш тартибини белгилайди;
- фавқулудда вазиятлар таснифини тасдиқлайди ҳамда уларни бартараф этишда ижро ҳокимияти органлари иштироқи даражасини белгилайди;
- фуқаро муҳофазаси республика маъмурий ҳудудий тузилишига мувофиқ ҳудудий - ишлаб чиқариш принципида ташкил этилиб, миллий иқтисодиётни ҳамма тармоқларини қамраб олади;
- ҳимоя иншоотларини ва фуқаро муҳофазаси бошқа объектларини барпо этиш тартибини, шунингдек яққа муҳофазаланиш воситалари, моддий техника озиқ овқат, тиббий ва бошқа хил воситалар захираларини тўплаш, сақлаш ва улардан фойдаланиш шартларини белгилайди;
- давлат органлари ва ташкилотларнинг фуқаро муҳофазаси соҳасидаги фаолияти устидан назоратни амалга оширади.

Фуқаро муҳофазаси режасига қўйиладиган талаблар. Фуқаро муҳофазасининг тадбирлари худудларнинг иқтисодий, табиий хусусиятларини, географик жойлашган ўрни ҳамда ФВ хавфи қанчалик аниқлигини ҳисобга олган ҳолда, олдиндан режалаштирилади ва амалга оширилади.

ФМ нинг режаларига қуйидаги талаблар қўйилади:

- 1) Тўлиқ, мукамал ишланган бўлиши;
- 2) Мазмуни қисқа ва лўнда бўлиши;
- 3) Вақт ҳар томонлама қатъий ҳисобга олиниши;
- 4) Аниқ ва реал бажариладиган бўлиши;
- 5) Иқтисодий томондан мақбул бўлиши керак.

Режанинг мукамал тўлиқ ишланганлиги - аҳоли ва моддий бойликларни муҳофаза қилинишини таъминлайдиган тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқилишини ва унинг муваффақиятли бажарилишини таъминлайди. Шунинг учун режада бажариладиган аниқ тадбирлар, уларнинг мазмуни, шакли, муддатлари ва бошқарувчилари кўрсатилади.

Режа мазмуни қисқа бўлишлиги - режадаги тадбирлардан фойдаланиш осон бўлиши учун қилинади. Бунинг учун ҳамма бажариладиган тадбирлар график-схемалар тарзда амалга оширилади. Бунда схема-харитада объектлар, бажариладиган вазифалар ва уларнинг ҳажми шартли белгилар билан тасвирланади. Тушунтиришлар, жадваллар, схемалар, графиклар, суръатли белгилар тушунтириш хатлари орқали берилади.

Вақтни ҳар томонлама қатъий ҳисобга олиниши - режалаштирилган ҳар бир тадбирни тўлиқ ва сифатли бажарилишини таъминлайди.

Режа аниқ ва реал бўлиши - режанинг бажарилиш даражасини характерлайди. Бунинг учун фалокат ва ҳалокат маълумотлари тўлиқ ўрганилади. Жумладан: вайроналиклар, талофот даражаси, моддий зарарлар миқёси олдиндан башоратланади, унинг оқибатларини йўқотиш учун керакли ФМнинг куч ва воситалари ҳисоблаб чиқилади.

Иқтисодий мақбуллик - ҳар қандай ФВда (тинчлик даврда ҳам, ҳарбий даврда ҳам) муҳофазаланиш иншоотларидан фойдаланишни ҳисобга олишдир.

ФМ режаси 4 та босқичли ишлардан ташкил топади:

1) биринчи босқичда режани тузишда иштирок этувчиларнинг таркиби, уларнинг малакаси аниқланади, улар тўғрисидаги маълумотлар, ҳужжатлар ўрганилади, тўпланган маълумотлар умумлаштирилади ва календар режа ишлаб чиқилади;

2) иккинчи босқичда режа амалда ишлаб чиқилади ва унинг ҳужжатлари тузилади;

3) учинчи босқичда бажариладиган ҳамма тадбирлар бир-бирига мослаштирилади, зарурат бўлса тузатилади ва тасдиқланади;

4) тўртинчи босқичда ҳамма режалаштирилган тадбирлар, тасдиқлангандан кейин (тасдиқланган режа) тегишли ижрочиларга етказилади.

ФМ режасини ишлаб чиқиш бевосита ФМ бошлиғига юклатилади, режа тадбирларини ишлаб чиқишда ФМ бўйича штатли ходимлар ишлари билан шуғунланувчи ҳайъат, ФМ тизимлари, эвакуатсия комиссияси ва иқтисодиёт тармоқларини етакчи мутахассислари иштирок этадилар.

Фуқаро муҳофазаси режасини ишлаб чиқишда керакли маълумотлар. ФМ режасини ва унинг иловаларини ишлаб чиқиш учун ФМ нинг юқори ташкилотлари ва бўлимларидан қуйидаги маълумотлар олиниши керак:

1) Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Вазирлар Маҳкамасининг фуқаро муҳофазасига оид қарор ва кўрсатмалари;

2) Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигининг низомлари, кўрсатмалари ва тавсиялари;

3) Иқтисодиёт тармоғи юқори органларининг кўрсатмалари ва тавсиялари;

4) Фуқаро муҳофазаси тизимларини, ундаги одамлар сони ҳамда аҳолини ва моддий бойликларни муҳофаза қилиш имкониятлари хусусидаги маълумотлар;

5) Бошпаналарнинг сони, уларнинг одамларни қабул қилиш имкониятлари, ҳамда бошқа бошпаналар қуриш имкониятлари;

6) Обектнинг хусусияти, унинг муҳофаза ва иқтисодий имконияти;

7) Тоифаланган шаҳарларга ФВ да ёрдам бериш имкониятлари;

8) Тоифаланган шаҳар иқтисодиёт тармоғларининг рўйхатлари:

а) ФВ да ўз ишини давом эттирадиган объектлар;

б) эвакуация қилинадиган объектлар.

9) Юқори хавfli ҳамда тасарруфида кимёвий, портлаш-ёнғин хавфи бор объектлар, КТЗМ ва заҳарли моддалар ташиладиган темир йўл магистраллари, аэропортлар ва бошқа объектлар рўйхати.

10) Хавfli худудлардаги аҳоли пунктлари ҳақидаги маълумотлар.

11) ФМ вазифаларини бажарилишига таъсир этадиган маҳаллий, хусусиятли маълумотлар (худуднинг географик ўрни ва табиий иқлим шароити);

12) Фавқулодда вазиятлардан чиқариладиган хулосалар.

ФМ режасини тузишда Республикада фаолият кўрсатаётган барча тармоқ ва корхоналар ўз маълумотлари билан бир-бирларини таъминлашлари керак. Бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 11 апрелдаги 143-сон қарорида таъкидлаб ўтилган. Яъни Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, энергетика ва электрлаштириш вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси, Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси, «Ўзсаноатконтехназорат» давлат қўмитаси, Фанлар Академияси, «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинд компанияси, «Ўзкимёсаноат» уюшмаси ва «Бошгидромет» бошқармаси Фавқулодда Вазиятлар вазирлигининг худудлар, объектлардаги табиий иқлим, экологик, эпидемиологик, эпизоотик, эпифитотик, геологик ва техноген вазиятлар ҳамда уларнинг истикболдаги ўзгариш эҳтимоллари тўғрисидаги

маълумотларни ўз вақтида, мунтазам равишда таъминлашлари лозим деб таъкидланган.

ФМ режаларини ишлаб чиқишда ва бажаришда ФМ кучларига катта эътибор берилади. Масалан, авария-қутқариш ишларини режалаштиришда қуйидаги тартибдаги вазифалар белгиланади:

а) шикастланган ўчоқларни ва офат жойларини разведка қилиш, қидирув-қутқарув ишлари комплексини ўтказиш;

б) аҳолини, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ва иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш тадбирлари;

в) зарарланган аҳолини ҳаёт фаолиятини ташкил қилиш, ҳалок бўлганларни ҳисобга олиш ва қўмиш, ярадорларни касалхонага ётқизиш;

г) карантин-обсервация, санитар-гигиеник, эпидемияга қарши тадбирлар;

д) маҳаллий органлар билан ҳамкорлик қилиш.

Аҳолини, моддий-маданий бойликларни эвакуация қилиш тадбирларни режалаштиришда:

- Шикастланган ҳудудлардан транспорт ёки пиёда олиб чиқилладиган аҳолининг сонини;

- Зарур бўладиган транспорт сонини;

- Одамларнинг транспортда олиб чиқиш тартиби;

- Қимматбаҳо ускуналар, моддий бойликлар, озиқ-овқатларни олиб чиқиш тартиби;

- Хом-ашёлар, ўғитлар ва бошқа керакли моддий ресурсларни хавфли ҳудудлардан олиб чиқиш тартиблари;

- Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини хавфли ҳудуддан хавфсиз ҳудудга узоқлаштириш тартиб қоидалари ва бошқа вазифалар белгиланади.

Фуқаро муҳофазасини бошқа тадбирларини режалаштиришда ҳам муайян тартибдаги вазифалар белгиланади. Албатта, буларда ҳар бир қилинадиган амал тадбирнинг моҳиятидан, хусусиятидан ва имкониятлардан келиб чиқиб, режа тадбирлари белгиланади. Ҳар бир ҳолат учун тузилган ФМ режалари ФВВ га тақдим этилиши зарур. Мабодо тузилган режаларга ўзгартиришлар киритиш керак бўлса, йилнинг биринчи чораги давомида киритилади. Режа икки нусхада тузилиб, унинг бир нусхаси объектнинг бошқариш пунктида, иккинчиси юқори ташкилотларда сақланади.

Тинчлик давридаги фавқулодда вазиятларда фуқаро муҳофазаси режасини тузиш. Тинчлик даврида кузатиладиган ФВни баргараф этиш режаси - ФВ юз берганда фуқароларни муҳофаза қилиш, атроф-муҳитга етказилган моддий зарарлар миқдорини камайтириш, шикастланган ҳудудларни ҳалқага олиш ва бу ҳудудларда хавфли омиллар таъсирини камайтиришга қаратилган ҚБТИ ишлар мажмуасидан таркиб топади.

Бу ишларни бажаришда ФВДТнинг ФВни тугатувчи куч ва воситаларидан фойдаланилади. Бу куч ва воситалар ФВВга бевосита бўйсунувчи тезкор ФМ қўшинларидан, Республика ихтисослашган

тизимларидан, вазирлик ва идораларнинг ҳарбийлашган ва профессионал ихтисослашган аварияни тиклаш тизимларидан, маҳаллий ҳокимият органларининг тизимларидан, объектларнинг ихтисослашган ва ҳарбийлашмаган умумий ва махсус тизимларидан ташкил топади.

Режа икки бўлимдан ва иловадан иборат бўлади: Биринчи бўлимда - ишлаб чиқариш авариялари, ҳалокатлари ва табиий офат рўй берганда муайян ҳудудда юзага келадиган ФВ га баҳо берилади.

Бунда қуйидагилар ёритилади:

1) Радиациявий, кимёвий ва ёнғин хавфи бор шаҳарлар ва аҳоли пунктларини, КТЗМ, портлаш хавфи бор бўлган ва биологик воситалари бўлган объектларни, одамга кучли таъсир этувчи моддалар ташийдиган транспорт воситаларининг темирйўл узелларини, нефт-газ конлари, нефт қувурлари, гидроузеллар ва бошқа объектларнинг рўйхати аниқ келтирилади. Талофот ҳудудидаги, шунингдек қўшни ҳудудлардаги эпидемиологик, эпизоотик, элифитотик ва сейсмик актив ҳудудлар, табиий офатлар бўладиган жойлар, саноат ва қишлоқ хўжалигига етиши мумкин бўлган зарарлар ҳамда шу ҳудудлардаги аҳоли сони ва кўриладиган тахминий талофотлар миқдори кўрсатилади.

2) Йирик ишлаб чиқариш авариялари, ҳалокатлари ва табиий офатларнинг олдини олиш, уларнинг оқибатларини камайтириш юзасидан аҳолини, қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини ва ўсимликларини, моддий бойликларни муҳофаза қилиш юзасидан қилинадиган тадбирлар кўрсатилади.

3) Юқоридаги фалокат ва ҳалокатлар рўй берганда шикастланган ҳудудларда (хусусиятига кўра) қутқарув ва бирламчи тиклов тадбирлари кўрсатилади.

Рўй берган фавқулодда вазият ҳолатидан келиб чиқиб, қуйидаги тадбирлар режалаштирилади:

- бошқарув, хабарлаш ва алоқани ташкил этиш;
- разведкани, кузатишни ва назоратни ташкил этиш;
- ФМ кучларини ташкил этиш;
- моддий ва молиявий таъминотни ташкил этиш. ФВни тугатишни ташкил этиш.

Режанинг иккинчи бўлими икки қисмдан ташкил топиб, бу бўлимда ишлаб чиқариш авариялари, ҳалокатлари ва табиий офатлар содир бўлиши хавфида ва содир бўлганда қуйидаги тадбирлар режалаштирилади:

1) ФВ содир бўлиш хавфида бошқарув органларини, ишчилар ва хизматчиларни ва аҳолини огоҳлантириш тартиби.

2) ФВни олдини олиш ёки уларни таъсирини камайтириш тадбирлари, амалга ошириш муддатлари ва тартиби, жалб этиладиган куч ва воситалар.

3) ФМ кучларини, муҳофаза иншоотларини шай ҳолатига келтириш.

4) Шахсий муҳофаза воситаларини ишчи ва хизматчиларга бериш.

5) Одамларни эвакуация қилиш ва кўчириш учун автотранспортларни ва хавфсиз ҳудудни тайёр ҳолга келтириш.

6) Аҳолини тиббий ва эпидемияга қарши муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказиш.

7) Ёнғиндан сақлаш тадбирларини ўтказиш ва ишлаб чиқаришни авариясиз ишлашга тайёрлаш.

Тузилган режага қуйидагилар илова қилинади:

1) ФМ бошлиғининг ФВ ни тугатиш бўйича қарори.

2) Фавқулодда вазиятларда ҳаракатланувчи тизимларни фалокат ва ҳалокатда, ҳамда табиий офатлар хавфи бўлганда ёки содир бўлганда бажариладиган тадбирларнинг календар режаси.

3) Фавқулодда вазиятларда ҳаракатланувчи тизимларнинг фалокат ва ҳалокатда ҳамда табиий офатлар хавфи туғилганда ёки содир бўлганда тадбирларни бошқарувчи куч ва воситаларни ҳисоби (ҳар бир тадбир хусусида умумий маълумотлар келтирилади).

4) Фожеа, ҳалокатлар ва табиий офатлар хавфи туғилганда бошқарувни, хабар беришни ва алоқани ташкил қилиниши (схема тарзида).

Фуқаро муҳофазаси режалари ҳудудлар учун ҳам иқтисодиёт тармоқлари учун ҳам бир хил таркибда ишлаб чиқилади. Тузилган фуқаро муҳофазаси режаларини тегишли фуқаро муҳофазаси бошлиқлари тасдиқлайди ва бир нусхаси юқори ташкилотга жўнатилади.

Олдиндан огоҳлантириш айрим адабиётларда айрим олимлар жамиятда юз берадигин олдиндан тахмин қилинадиган барча кризис ҳолатларида илк босқичларидаёқ сигналлар бошланиши ва шунинг учун яқиндан кузатувчилар керакли батафсил билимга эга бўлишига ҳайратланмаса ҳам бўлади дейди. Бу қарашларга биноан, ижтимоий тизим бузилишлари сабабли ҳам кутилмаган узилишлар юзага келади, ҳалокатлар ўзлари ҳақида белги беради. Муаммо шундаки, ўша заиф билинар-билинемас сигналларни сезишда кетаётган фактик ахборотларни сезиш орқасидан кетаётган офатни сезишдир. Агар яқинлашаётган хатар қанчалик яқин бўлса, бу сигнал ҳам ўзига хос бўлади ва шунинг учун ҳам уни аниқлаш осон бўлади. Энг ўткир муаммо шундаки, олдиндан огоҳлантириш кўпинча чора кўриш учун етарли вақтга эга бўлади, олдиндан огоҳлантиришнинг муаммоси эса биринчи ёрдам факторлари чора кўриш вақтини қисқартиради.

Худди шундай гоё олдиндан огоҳлантириш ва фуқаро муҳофазасига ҳам тегишлидир. Шунини аниқ айтиш керакки, олдиндан огоҳлантириш сигналлари эҳтиёт чоралари кўришга, тайёргарлик чораларини кўришга вақтинча маъсулият юклайди. Савол шундаки, қачон фуқаро муҳофазаси таваккал қилса, табиий ва технологик офатлардан ёки олдиндан келиб чиқиши аниқ бўлган жамиятдаги зўравонлик келишмовчиликлардами? Ҳар бир фавқулодда вазият олдиндан аниқловчи сигналлар келадими, бизга тайёрланиш учун етарли вақт бўладими ёки баъзи вазиятлар оддийгина кўкқисдан кутилмаганда содир бўладими?

Бу назарияларнинг мураккаблиги ва қабул қилишда кўп ҳолатларда тизимнинг муносабати барқарор эмас ва у сабабларини аниқламайди ва аксинча ҳалокатлар кўриниб турган хатолар ва ноаниқликлар туфайли кўпинча кўкқисдан содир бўлади. Фуқаро муҳофазаси бўйича адабиёт

(Homeland Security. Bellavita 2006), бу тушунча 4 та фазонинг ўзгариб туришидан дейилган фавкулотда вазият юз бериши мумкин. Билинган бу жойда сабаб ва самара тушунарли ва олдиндан айтса бўлади. Билса бўладиган-бу шундай жойки сабаб ва самара ўртасидаги боғлиқлик бор, тушунишга ва эгаллашга қийин аммо, экспертлар ва тадқиқотчилар бу алоқаларни етарли вақт ва ресурслар ёрдамида аниқлай олади.

Билинган мураккаб-бу жойда биз сабаб ва оқибатни фақат ретроспектив тушунамиз: фактдан сўнг нима пайдо бўлиши мантиқан, аммо кўплаб вариантлардан бири келиши мумкин ва охиригиси ҳолос-бу жой жуда кўп безовта қилади, сабаб ва оқибат ноаниқ. Шу сабабли биз имконимиз, қобилиятимиз етганча ўзгартиришимиз фуқаро муҳофазасининг олдиндан огоҳлантирувчи сигналларини аниқлашимиз керак.

Барча фавкулотда вазиятларнинг олдиндан билишнинг иложи йўқлиги тайин. Ҳатто биз барча ресурсларга эга бўлишимизда ҳам вазият баъзан чегараланиб кетади, чунки баъзан қатнашувчилар, аксиядорлар ҳалокатдан огоҳ бўлишидан норози бўлишади. Баъзида эса оддий билинган ва билиш мумкин бўлган ҳолатларни турлича тушунишади. Шунга қарамай, олдиндан огоҳлантириш кўп ҳолларда зарур, ҳатто ёлғон огоҳлантиришлар ва қийин тушунишлар бўлса ҳам. (Basher 2006 p.2172).

Бу кузатувлар бизга амалда бўлмаган нарсаларга тайёргарлик зарурлигини иложи борича тасаввурга сиғмайдиган нарсаларни тасаввур қилишимизни эслатиб туради. Олдиндан билган, сезилган, тасаввур қилинган нарсаларга асосланиб кўп нарсани ҳалокат пайтида қилиш мумкин. Ҳалокатдан кейинги баҳолашлар шуни кўрсатадики, кутилмаган воқеа ҳодисалар олдиндан огоҳлантиришларнинг бўлиши кўп ҳолларда билим етишмаганидан эмас, балки тасаввур етишмаганидан содир бўлади.(The 9-11 Comission 2014).

Айрим фавкулотда ёрдам ташкилотлари айнан, аниқ қайси вақтда ҳалокат содир бўлишини айта олмайди, аммо эҳтимоллигини хавфни баҳолашда ҳисобга олишимиз ва шундай қилиб, биз уларга ҳар доим олдиндан тайёр тура оламиз. Юқоридаги тадқиқотда айтиб ўтилганидек билиш мумкин бўлган муммоларни фазодан ўтказсак, фазо ҳақидаги билимларимизни кенгайтирсак сабаб, оқибат ўртасидаги боғлиқликни билсак кўпроқ муаммоларни ҳал қилишимиз мумкин. Бу нарса бизга олдиндан берилган сигналларни аниқлашга яхшироқ тайёрланиш имконини беради ва уларга қараб ҳаракат қилишади.

Ҳатто сабаб-оқибат муносабатлари аниқ бўлган ҳолларда ҳам, олдиндан огоҳлантириш доим ҳам иш беравермайди. Бундай мувафакқиятсизлик алоҳида ёки бир вақтнинг ўзида юқорида айтиб ўтилган босқичлар барбод бўлганда содир бўлади. Баъзида хавфни баҳолаш барбод бўлади, чунки маълумотларга эга бўлиш имконияти бор бўлган бўлсада, улар потенциал хавфдан етарлича олдин огоҳ

бўлмаган. Баъзан ва кўпинча жуда кеч бўлганда, кимдир заиф ёки ҳатто аниқ оғоҳлантирувчи сигнал атрофдаги “шовқин” туфайли йўқолиб қолганини сезиб қолади.

Бошқа ҳолатда эса бизда содир бўладиган хавфни биламиз, аммо айрим сабабларнинг олдини олиш учун зарурий чоралар кўпинча олиб келинмайди. Шундай қилиб, хавфнинг олди иктисодий ва ёки бошқа сабабларга кўра олинмади. Ёки хавф “хавфни баҳолаш”га қўшилган бўлса ҳам, хавфни мониторинг қилиш жараёнида нотўғри кўрсаткичлар туфайли акс эттирилмади; ёки бу хатарни мониторинг қилиш барбод бўлди ёки нотўғри ишлади; шундай қилиб у олдиндан оғоҳлантирувчи сигналларни сезишга қодир бўлмади. Ҳатто агар оғоҳлантирувчи сигналлар монитор қилинса ҳам, аниқланса ҳам улар доим ҳам олдиндан берилган сигнал натижасини бермайди; айрим сигналлар ноаниқлиги юқори бўлиши мумкин; айниқса бу оғоҳлантириш моддий сиёсий ёки бошқа қийматга эга бўлса, ёлгон сигналдан кўрқув аниқ сигналларни ҳам оғоҳлантирувчи бўлишини чеклайди. Баъзида оғоҳлантиришлар берилади, аммо уларга ҳокимият органлари ёки хатарли жойдаги аҳоли ишонмайди ва бошқа сабабларга кўра эрта олди олинмайди.

Бу ерда муаммо шундаки, сўраш керак, олдиндан оғоҳлантирувчи белгилар аниқланиладими, йўқми ва бу сигналлар муваққиятли олдини олиш чораларига олиб келадими, йўқми?

Шу ердан, муваффақиятли олдиндан оғоҳлантиришлар тан олинмаса, савол келиб чиқади; фуқаро муҳофазасининг олдиндан оғоҳлантириш тизими ҳурмат қилинмаслигида муаммо нимада? Табиийки, биз олдиндан оғоҳлантиришларнинг барбод бўлганига бир қатор факторларни топишимиз мумкин, уларни бир-биридан ажратиш анча қийин чунки улар чалкашиб, аралашиб кетган. Деярли барча миллий ва халқаро кўламдаги ҳалокатлардан сўнг текширув ҳисоботларида шу нарса қайд этилган: олдиндан оғоҳлантирувчи сигналларнинг барбод бўлиши бир вақтнинг ўзида бир неча хатолар қилинганининг натижасида юзага келган.(Чернобил 1986. USSR; 9/11 in the USA, east-Asian tsunami 2004)..

Биз олдиндан оғоҳлантиришларнинг барбод бўлишини қандай таҳлил қила оламиз, агар улар аралашиб кетган бўлса? Ҳар хил ҳолатларда барбод бўлган олдиндан оғоҳлантиришларнинг ҳар бир факторини алоҳида ва муаммоли нуқтасини методологик томондан кўриб чиқиш ва уларни тушунишга ҳаракат қилишимиз зарур, бу ҳолатларни тизимли равишда келажакдаги ФУҚАРО МУҲОФАЗАСИнинг олдиндан оғоҳлантирувчи стратегияни ишлаб чиқаётганимизда ҳисобга олишимиз зарур. Ушбу тадқиқотнинг натижаси 1-жадвалда баён этилади¹.

---

¹ Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008

1-жадвал. Фуқаро муҳофазасидаги муаммолар

Босқичлар, факторлар	Хавфни баҳолаш	Олдини олиш	Мониторинг (назорат)	Огоҳлантириш	Масъулият
Инсон фактори	Инсониятнинг мавжуд ишонч-эътиқодларига ва кадриятларига зид маълумотни қабул қилишдаги чекловлар		Огоҳ бўлмай қолиш муаммолари: инсонларининг жисмоний, психологик чекланганлари ёки мулоқот учун технологик чекловлар. (аҳамият бермаслик, ускуна хотирасидаги узилиш, маълумотлар кўпайиб кетиши.....)		Офат пайтида қарор қабул қилишда муаммо туфайли стресс (шок) ҳолати тушиш
Технологик факторлар	Хавф ҳақидаги маълумотни эгаллаш учун имкони бўлган барча технологик янгиликлардан фойдаланмаслик	Аниқлаш тизимини ўтказиб юбориш. (хато)		Аниқловчи ва хавф остидаги аҳоли ўртасидаги алоқани ёмонлиги	Автоматик жавоб қайтариш тизими йўқлиги. (масалан, газни бураб ўчириш ... пуркагичлар)
	Ўта кучли технологик боғлиқлик				
Тарихий факторлар	Янги хавфни аниқлашда тарихий аналогларга мажбурий эргашиш		Нотўғри когнетив маълумотлар нотўғри диагнозга олиб бориши ва шу туфайли нотўғри ҳаракат қилиш ёки ҳаракатни кечиктириш		
Хавфсизлик маданияти факторлари	<p>Хавфсизлик ҳавотирларини кўтаришни хоҳламаслик ва ҳалокат, офатларданолинган сабоқлардан ўрганиш. (жазодан кўркиш, мавке йўқотишдан, иқтисодий сарф-ҳаражатлардан) ...</p> <p>Ташқаридан келган текширувчиларни кўймаслик, улар билан хавфсизликка боғлиқ ахборотларни ўртоқлашмаслик, аҳолига бу маълумотларни етказмаслик.</p> <p>Юз ўгиришнинг нормаллашуви фактори, хавфсизлик муаммосига барҳам беришади, чунки офат дастлабки 1-2 дақиқада</p>				

	кучли бўлмайди.			
Ташкилий ва юридик факторлар	Олдиндан огоҳлантириш тизимини нотўғри қонунлаштириш, ёмон бошқариш ва идоралараро тизим (мисол учун қарор қабул қилиш ёки амалиётни ҳисобот қилиш), Сезилмай қолган хавф-ёки самарасиз чоралар, мониторинг, огоҳлантириш ва жавоб қилиш, ноаниқ қарор қилиш тизими. Ташкилий рақобат, ташкилотлар ичида ўзаро алоқалар ва координатсиянинг носозлиги ва ўта “яқин” ташкилотлар нотўғри қилинган ташкилотлар аро тизим, масалан: ўта марказлашган ёки марказлашмаган ўта қаттиқ, мослашувчанликка имкон берувчи, ташкилотининг тушунарсизлиги, ноаниқликка олиб борган, масъулиятдан қочиш ва х.к. Олдинги офатлар ва вазиятлардаги сабоқларининг етишмаслиги, етарли ўрганилмаганлиги такрорий хатоларга олиб бориши.			
		Кечиккан ёки ўтказиб юборилган олдини олиш чоралари		Огоҳлантириши учун ноаниқ топширик бериш.
Сиёсий ва иқтисодий факторлар	Миллий аҳамиятга эга агентликларни самарасиз координатсиялаш учун сиёсий вадаларнинг етишмаслиги, юридик қонунлар (чекловлар) ва давомий молиялаштиришга.			
	Нейтрал қирғоқдан фойда олиш ҳисоб-китоблар қилиш қийинлиги қайта тиклашга жуда оз эътибор бериш, омма ва хусусий ҳамкорлик муаммолари.			
Халқаро факторлар	Халқаро ҳамкорликни етишмаслиги ёки координатсияланмаганлиги, стандартлар келишилмагани, ҳамкорлик қилиш ёки ёрдам кўрсатишга сиёсий хоҳишнинг етишмаслиги.			
Маданий ва ижтимоий факторлар	Хавф-хатардаги билимнинг пастлиги, хавфли ҳаракатлар ёки хавфга ўта чидамлик. Ижтимоий капиталнинг етишмаслиги ва фуқаролик жамиятининг ўзини-ўзи бошқаруви даражаси пастлиги			

Назорат саволлар:

1. Фуқаро муҳофазаси режаси нима мақсадда тузилади?
2. Фуқаро муҳофазаси режаларини қайси ташкилотлар тасдиқлайди?
3. Фуқаро муҳофазаси режаларига қандай талаблар қўйилади?
4. Режани тузиш босқичлари қандай?
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 11 апрелдаги 143-сон қарорида нималар таъкидланган?
6. Нима учун режага тузатишлар киритилади?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 15 сентябрь 263-сонли “Ходимлар меҳнатини муҳофаза қилиш чоратadbирларини янада такомиллаштириш ҳақида” ги қарори.

3. Ўзбекистон Республикасининг соҳага оид қонунлари: «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида» (20.08.1999 й.); «Гидротехника иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида» ги (20.08.1999 й.), «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги (20.05.2000 й.) ; «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида» ги (31.08.2000 й.); «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги (15.12.2000 й.) қонунлари.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг соҳага оид қарорлари: 4.03.1996 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 143-сон; 23.12.1997 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими тўғрисида»ги 558-сон; 7.10.1998 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси аҳолисини фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишга тайёрлаш тартиби тўғрисида»ги 427-сон; 27.10.1998 йилдаги «Табиий, техноген ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида»ги 455- сон қарорлар.

5. Нигматов И., Тожиев М. “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси”. Дарслик (лотин имлосида) -Т., Иқтисод-молия, 2011 й.

Интернет маълумотларн:

1. <http://www.bank.uz/uz/publislVdoc/>
2. www.press-uz.info
3. www.ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. www.cottonginning.com

2-мавзу: Халқаро терроризмнинг салбий оқибатлари ва унга қарши курашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни.(4 соат)

Режа:

- 1.Терроризм тушунчаси, унинг салбий иллатлари ва амалга ошириш усуллари.
- 2.Халқаро терроризм ва унга қарши олиб бориладиган ҳаракатлар.
- 3.Террористик ҳаракатларга қарши Ўзбекистонда яратилган ҳуқуқий база асослари ва жаҳон миқёсидаги унинг иштироки.

Таянч сўз ва иборалар: Терроризм, халқаро терроризм, террористик ҳаракатлар, иллат, дахшатли воқеалар, инсоният тақдири, уюшган гуруҳли терроризм, тадбирлар, режалаштириш, фуқаро муҳофазаси, террорчилик ташкилоти, террорчиликка қарши операция ўтказилган зона, аниқ, реал, тоифа, объект.

Инсоният янги юз йилликка – ХХI асрга қадам босди, лекин шуни таъкидлаш лозимки, ўтган асрда башарият жуда кўп қувончли ҳамда таҳликали, дахшатли воқеаларни бошидан кечирди. Қонли тўқнашувларни, иккита жаҳон урушини, совуқ уруш ваҳимаси ва қатағонларни бошидан кечирган инсоният келажак сари талпиниб, ҳар қандай қийинчиликларни енгиб тараққиётга эришиб борди.

Террористик таҳдидлар кўпинча ташкилотларни бузиш учун мўжалланган. Бўмбаларни портлатиш ва бошқа террористик аксия билан таҳдидга йўналтирилган таҳдид қилишлар қонуний деб қабул қилинади. Бундай таҳдидлар беихтиёр бўлиши мумкин. Муаммони ҳал қилиш учун одамларни эвакуатсия қилиш ёки бинони кўриқлаш зарур. Таҳдид ходимларни чалғитиш учун ҳам қилинган бўлиши мумкин.

Почта ва пакетларга ишлов бериш террористик таҳдидларни, токсик моддаларни етказиш ва тарқалишини камайтиради. Шундай қилиб, портлаш аниқ бўлмаган ҳолларда зарарланиш чекланган бўлиши мумкин².

Афсуски, инсониятнинг ҳаёт кечирishi учун ундаги имкониятларнинг борган сари чекланиб бораётганлиги аён бўлмоқда. Аҳолини тоза ичимлик суви, тоза ҳаво, озиқ-овқат маҳсулотлари билан бир вақтда ҳавфсиз ҳаёт масалалари тобора қийинлашиб бормоқда. Бироқ тараққийпарвар кучлар томонидан башариятнинг гуллаб-яшнаши, унинг сайёрамизда эмин-эркин яшаши учун янгидан-янги имкониятлар яратилмоқда. Бугунги кунда ер юзида, инсоният тақдирига ва келажак истиқболига жиддий ҳавф солаётган, хуруж қилаётган халқаро терроризм ўзининг манфур мақсадларини жаҳон оммасига тобора яққол кўрсатмоқда. Халқаро терроризм хуружи оқибатида юз минглаб кишиларнинг ёстуғи қуриб, моддий бойликлар вайрон қилинмоқда. Ҳозирда унинг хуружидан ҳеч бир давлат, ҳатто ҳеч ким мутлақо муҳофазада эмас. Ҳар

---

² A. Mark, P. Friend James Fundamentals of Occupational Safety and Health. Bernan Press. Германия, 2007 PP-249-250

дақиқада инсоният бундай ижтимоий офатнинг қурбонига айланиши мумкин. Шу сабабдан БМТнинг фавқулодда вазиятлар таснифига қўшимча қилиб, айнан ижтимоий-сиёсий тавсифдаги фавқулодда вазиятларнинг киритилиши бежиз эмас. Чунки бундай тусдаги хавф ҳатарнинг даражаси йилдан йилга ортиб бормоқда. Шунинг учун ҳар бир инсон ўз юрти, миллати, муқаддас замини ва оиласи тинчлиги, хотиржамлиги учун курашмоғи лозим.

Токи фуқаро муҳофазасидаги олдиндан огоҳлантиришга миллий даражада қонуний мақом берилган экан бу соҳадаги халқаро ҳамкорлик ҳам кучли бўлади ва бу соҳадаги махсус муаммоларга муносабат ҳам шундан келиб чиққан ҳолда махсус бўлади. Хавф ҳар доим ҳам миллий чегараларга риоя қилавермагани сабабли, улар регионал ёки халқаро бўлганидагина самарали бўлади. Кўп вақтларда халқаро донорларнинг жабрдийдаларга ёрдам зарур бўлади, олдиндан огоҳлантириш чораларини кўриш ва амалга ошириш учун.

Халқаро (глобал ёки регионал) олдиндан огоҳлантириш тизимларини ўртиш эса қийиндир. У тсунами ёки терроризм бўладими осон эмас чунки деярли ҳар эрда сиёсий келишмовчиликлар, бу тизимдан норозиликлар, унга қандай эгалик қилиш, сарф-ҳаражатларни, мажбуриятларни қандай бўлишида муаммолар келиб чиқади².

Терроризм ҳақида тушунча. Терроризм лотинча "террор" сўзидан олинган бўлиб, сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлиғига ҳавф туғдирувчи, мол - мулк ва бошқа моддий бойликларни йўқ қилиниши ҳавфини келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни бирон - бир ҳаракатлар содир этишга ёки содир этилишидан тийилишига мажбур қилишга, халқаро муносабатларни мураккаблаштиришга, давлатнинг сувернетитетини, ҳудудий яхлитлигини бузишга, ҳавфсизлигига путур этказишга, қуролли муожоролар чиқаришни кўзлаб ифвогарликлар қилишга, аҳолини қўрқитишга, ижтимоий сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга қаратилган. Терроризмнинг икки тури мавжуд: А) яқка тартибдаги; Б) уюшган гуруҳли терроризм.

Терроризм ўрта асрлардан бошлаб барча минтақа ва мамлакатларда учраб, ўз фаолиятларини амалга оширган. Лекин ўтган асрнинг оҳирларидан унинг янги кўринишлари вужудга келди: жумладан, чет эл давлатлари ва ҳукуматлари раҳбарларини, уларнинг дипломатик вакилларини ўлдириш ёки ўғирлаш, элчиҳоналар, халқаро ташкилотларнинг биноларини портлатиш, аэропортлар ва вокзалларда портлаш содир этиш, ҳаво кемаларини олиб қочиш, одамларни гаровга олиши ва бошқа шунга ўхшаш номақбул ҳаракатларни амалга ошириш. Булардан кўринадики, терроризмга аниқ ва яқдил таъриф бериш анча мураккабдир. Шу фазифани имкони борича ҳал қилишда Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабр "Терроризмга қарши кураш тўғрисида"ги қонунда келтирилган тушунчаларнинг моҳиятини билиш орқалигина аниқлик киритиш мумкин. Ушба қонуннинг 2-моддасида терроризмга оид тушунчалар ва уларнинг моҳияти баён этилган.

Жумладан, **гаровда ушлаб турилган шахс** – қўлга олинган ёки ушлаб турилган шахсни озод этиш шартлари сифатида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини, халқаро ташкилотларни, шунингдек, айрим шахсларни бирон - бир ҳаракат содир этишга ёки бундай ҳаракат содир этишдан тийилишига мажбур қилиш мақсадида террорчилар томонидан қўлга олинган ёки ушлаб турилган жисмоний шахс.

Террорчи - террорчилик фаолиятини амалга оширишда иштирок этаётган шахс.

Террорчилик гуруҳи - олдиндан тил бириктириб террорчилик ҳаракатини содир этган, бундай ҳаракатга тайёргарлик кўрган, ёки уни содир этишга суюқасд қилган шахслар гуруҳи.

Террорчилик ташкилоти - икки ёки ундан ортиқ шахснинг ёки террорчилик гуруҳларининг террорчилик фаолиятини амалга ошириш учун барқарор бирлашуви.

Террорчиликка қарши операция - террорчилик ҳаракатига чек қўйиш ва уни оқибатларини минималлаштириш, шунингдек, жисмоний шахсларни ҳавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришга қаратилган келишилган ва ўзаро боғлиқ махсус тадбирлар мажмуи.

Террорчиликка қарши оператсия ўтказилган зона - жойнинг ёки акваториянинг алоҳида участкалари, ҳаво бўшлиғи, транспорт воситалари, бинолар, иморатлар, иншоотлар, хоналар ҳамда террорчиликка қарши оператсия ўтказилган доирада уларга туташ ҳудудлар.

Террорчилик фаолияти - террорчилик ҳаракатини уюштириш, режалаштириш, тайёрлаш ва амалга оширишдан, тузишдан, уларни молиялаштириш ва моддий - техника жиҳатдан таъминлашдан иборат бўлган фаолият.

Террорчилик ҳаракати - гаровга ушлаб туриш учун шахсларни қўлга олиш ёки ушлаб туриш, давлат ёки жамият арбобининг, аҳолининг миллий, этник, диний ва бошқа гуруҳлари чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар вакиллари ҳаётига тажовуз қилиш, давлат ёки жамоат аҳамиятига молик объектларни босиб олиш, шикастлантириш, ёқ қилиш, портлатиш, ўт қўйиш, портлатиш қурилмаларини, реактив, биологик, портловчи, кимёвий ва бошқа заҳарловчи моддаларни ишлатиш ёки ишлатиш ёъли билан кўрқитиш, ер усти, сув ва ҳаво транспорти воситаларини қўлга олиш, олиб қочиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, аҳоли гавжум жойларда ва оммавий тадбирлар ўтказилаётганда ваҳима кўтариш ва тартибсизлик келтириб чиқариш, аҳоли ҳаётига, соғлиғига, жисмний ёки юридик шахслар мол - мулкига, авариялар, техноген хусусиятли ҳалокатлар содир этиш ёки зарар етказиш ёки хавф туғдириш, таҳдидий ҳар қандай воситалар, усуллар билан террорчилик тусдаги жиноятларни, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва халқаро ҳуқуқнинг умум-эътироф этилган нормаларида белгиланган террорчилик тусдаги бошқа ҳаракатларни содир этиш.

Халқаро терроризм - бир давлат ҳудуди доирасидан ташқарига чиқадиган террористик ҳаракатлар мажмуаси.

Терроризмни иқтисодиёт ва аҳоли учун хавfli оқибатлари. XX асрнинг охири ва XX1 аср бошларида терроризм инсоният ҳаётига катта хавф сола бошлади. Ўзининг ниятини ошкора эта бошлади. Жумладан, Нью-Йорк (АҚШ) шаҳридаги бутунжаҳон савдо марказининг икки биноси санокли дақиқалар ичида ер билан яксон бўлди. Шунингдек, Ирландия ва Англиядаги "УПА", Испаниядаги "ЕТА", Осиёда жинояткорона фаолият олиб бораётган "АЛ- Қоида", "Хамас" каби ер юзасининг турли бурчакларидаги 500 га яқин террорчилик ташкилотлари турли кўринишдаги қабих ишларни амалга оширдилар ва ҳозирда ҳам олиб бормоқдалар. Расмий маълумотларга қараганда 1975 йилдан то бугунги кунгача дунёнинг турли мамлакатларида 10 мингга яқин террористик ҳаракатлар содир этилган.

Охириги йилларда террорчилик услублари анча кенгайганлиги маълум. 1970 йилларда бирор шахс ёки сиёсий арбобга қарши уюштирилган террор амалиёти кўпроқ қўлланилган бўлса, ҳозирда жамоат жойларида, самолёт, автобус, поездларда портлашларни содир этиш орқали кўплаб, тасодифий кишиларнинг қурбон бўлишига олиб келадиган кўпуровчиликни амалга оширишга қаратилган. Авваллари терроризм, одамларни гаровга олишдан мақсад пул ундириш бўлган бўлса, ҳозирда террорчилар асосан, халқаро муносабатлар соҳасида ва мамлакатларда беқарорликни келтириб чиқариш борасида мўлжалланган сиёсий мақсадларга эришишни кўзлайдилар.

Бугунги кунда террористик ҳаракатларнинг янада фаоллашиш жараёни юз бермоқда. У ҳозирги кунда XX1 асрнинг "глобал" муаммосига айланиб қолди.

Террорчилик ташкилотлар ўзларида мавжуд бўлган барча имкониятларни ишга солиб, ўз мақсадига эришиш учун қонли юришларни ҳам қилмоқдалар. Улар турли ҳилдаги кимёвий ва биологик қуроллардан фойдаланишга уринмоқдалар. Маълумотларга қараганда 200 мартадан ортиқ шундай қурол ва воситалардан фойдаланилган. Жумладан, 1994 йил Япониянинг "АВМ Синрисо" диний террористик ташкилоти томонидан "зарин" кимёвий воситасини ишлатиш оқибатида 7 киши вафот этган, 114 нафар киши турли даражадаги тан жароҳатини олган. 1995 йилда мазкур террористик ташкилот томонидан Токио метроси 16- бекатининг зарарланиши оқибатида 12 ёловчи ҳалок бўлган, 400 киши турли даражада тан жароҳати олган. Бундай зарарли моддалар Қувайтда, Ироқнинг Курдистон ҳудудларида ва бошқа давлатларда қўлланилиб, кўплаб инсонларнинг ўлимига сабаб бўлган.

Террористик гуруҳлар ёвуз ҳаракатларини амалга оширишда киши эътиборини ўзига тортмайдиган, кичик ҳажмли, ташқи томони ҳар қуни фойдаланиладиган буюмлар кўринишидаги нарсалардан фойдаланмоқдалар (масалан, жомадан, сумка, селлофон пакет ва бошқалар).

Террористлар томонидан қўлланиладиган қуролларнинг фойдаланиш объектлари - одамлар кўп тўпланадиган жойлар: метро бекатлари, аэропортлар, темирёъл ва автомобил бекатлари, катта бинолар, ёпиқ турдаги

концерт ва спорт заллари, кинотеатрлар, йирик шаҳарлардаги сув ҳайдаш тизимлари, сув омборлари ва бошқа объектлар.

Улар кўпроқ портловчи модда ва қурилмалардан: фугас, мина, гранаталардан фойдаланадилар. Террорчиларни бундай қурооллардан фойдаланиб ўз ҳаракатларини амалга оширишлари кучли таъсирга киради. Чунки, бундай портловчи қурилмалар ҳар кимнинг эътиборини ўзига тортмайди ва ўзи билан бирга уни олиб юриш имконияти юқори бўлади. Масалан "ўйинчоқ мина", "ўйинчоқ қопқонлар" ва бошқалар.

Террорчиларнинг қўллаётган турли кўринишдаги портловчи моддаларнинг хавфли майдони қуйидагича:

- граната парчасининг тарқалиши 50-100 м;
- мина парчасининг учиши 100-300 м;
- кейсинг хавфли майдони 250-300 м ;
- жомадон, сумкага солинган портловчи модданинг хавфли майдони 350-400 м;
- автомобилга қўйилган портловчи модданинг хавфли майдони 50-300 м;
- ўлим белбоғи" нинг хавфли майдони 50-300 м.

Террорчилар томонидан кенг қўлланилаётган қурооллардан бири тупроқ остида портлатиладиган мина ва фугаслар ҳисобланади. Фугас ёки мина типдаги портловчи моддаларни мина изловчи жиҳозлар ёрдамида топиш мумкин эмас. Чунки бундай типдаги портловчи қурилма пластик материаллардан ясалган бўлиб, уни фақат саперларнинг маҳсус таёқчаси ёрдамида аниқлаш мумкин. Буни аниқлаш жараёни ўта хавфли бўлиб, кичик бир ҳато ҳам инсон ҳаётига хавф солиши эҳтимоли жуда юқори.

Террористик ҳаракатларнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

а) террористик ҳаракатлар қонун устивор бўлмаган, ўзаро жипслашмаган, ривожланиш даражаси анча паст бўлган ҳудудларда шаклланади;

б) биринчи бўлиб ўзи шаклланган, бирлашган ҳудудни ўз тасарруфига олишга ҳаракат қилади;

с)ўзига ривожланган мамлакатларда ҳомий излашга ҳаракат қилади ва ҳар қандай ҳомий ёрдамини рад этмайди;

д) тарғиботни ҳар қандай усулларидан: рекламалардан, матбуот, материалларидан, оғзаки ташвиқотлардан, турли миш-мишлардан ва ёлғон гаплар тарқатишдан ўз мақсадлари учун самарали фойдаланишга уринадилар.;

е) улар ўзини портлатиб юборадиган (камекадзе) лар гуруҳини тайёрлайди ва ўз ҳаракатларини билвосита амалга оширади;

ф) улар ҳозирги кунда фан, техника ва технологиялар ютуқларидан фойдаланиб, терроризмни "глобал" муаммоларга айлантиришга уринадилар;

г) улар ўзлари паноҳ топган мамлакатлар бошқарувини гаровга олиш ёки назоратда ушлаб турган ҳолатда кенг жамоатчиликни қўрқитиш, ваҳимага солиш, бўйсудириш мақсадида кўпроқ кучли ривожланган мамлакатларда террористик ҳаракатларни амалга оширадилар ва бу билан ўзларини намоиш этишга уринадилар. Бундай ташкилот ва террорчилик ҳаракати гуруҳларига

жумладан, Саудия Арабистоннинг "Ал - Қоида", Иорданиянинг "Хамас", Испаниянинг "Ета", Палестин ислом жихоти "Шакаки", "Абу Нидала" кабиларни кўрсатиш мумкин).

Айни пайтда, терроризмнинг ҳам муҳим жихатлари мавжуд. Бу хусусиятлар хусусида АҚШ давлат департаментининг 1999 йилдаги глобал терроризм тўғрисидаги маърузасида кўрсатиб ўтилган. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Яхши ташкил қилинган террористик гуруҳлардан тузилган ҳалқаро жиной уюшмага айланиши. Буларни маҳаллий ҳомий давлатлар қўллаб - қувватлаб турадилар;

2. Сиёсий террордан диний ёки ғоявий асослари устун бўлган терроризмга айланиши;

3. Терроризм марказининг Яқин Шарқдан Жанубий Осиёга, хусусан, Афғонистонга кўчиши, террористик ташкилотлар томонидан улар жазосиз ҳаракат қилиши мумкин бўлган минтақалардан жой қидириши;

4. Молиялаштиришнинг хусусий ҳомийлар, наркобизнес, уюшган жинойчилик ва ноқонуний савдо-сотик каби манбааларидан фойдаланиши.

Буларнинг ичида ҳалқаро терроризмнинг энг асосий ва хавфли хусусиятларидан бири, "зўрлик - давлатни қулатвучи ва ҳокимиятга эришишни осонлаштирувчи, парокандаликка олиб келади" - деган ғояга асосланиб ҳаракат қилишдир. Бунда сиёсий масалаларни зўрлик йўли билан ҳал қилишга ҳаракат қилинади.

Бу ҳақда, америкалик мутахассис Б. Женкинс "Терроризм энг аввало, қурбонлардан кўра, гувоҳларга қаратилган ва ваҳима уйғотишга йўналтирилган зўрлик" деб баҳолайди.

Бошқа бир америкалик сиёсатшунос Ж. Лонснинг таърифига кўра, терроризм бевосита қурбонлардан кўра кўпроқ одамлар фикрига таъсир ўтказиш учун қилинадиган таҳдид ёки куч ишлатишдир.

Демак, ҳар бир террорчилик ҳуружининг мақсади - давлат тўнтаришини амалга ошириш, фуқаролар урушини келтириб чиқаришга асосланади.

Халқаро терроризм ва унинг салбий иллатлари. Халқаро терроризм - бир давлат ҳудуди доирасидан ташқарига чиқадиган терроризмдир. Бу одамларнинг беҳуда ҳалок бўлишига олиб келувчи, давлатлар ва уларни расмий вакиллариининг осойишта дипломатик фаолиятини бузувчи ҳамда халқаро алоқалар ва учрашувларни, шунингдек, давлатлар ўртасида транспорт ва бошқа алоқаларни амалга оширишни қийинлаштирувчи халқаро миқёсдаги ижтимоий хавфли ҳаракат ва қилмишлар йиғиндиси. Халқаро терроризм ХХ асрнинг 60-70 йилларига келиб ўзини яққол намоён қилди: дастлаб турли давлатлардаги жинойтчилар, ўз давлатига нисбатан экстремистик руҳдаги гуруҳлар бирлашиб, ижтимоий-иқтисодий жихатдан орқада қолаётган ва кам ривожланган мамлакатларда ҳаракат кўрсата бошлади. Халқаро террорчилар айрим давлатларнинг раҳбарларига, халқаро миқёсда обрўга эга бўлган сиёсатчиларга четдан туриб суюқасд уюштириш, давлат, транспорт, алоқа ва

миллий ҳавфсизлик тизимини ишдан чиқарувчи портлашлар ва ҳаракатлар содир этиш, транспорт воситалари, жумладан самолётларни олиб қочиш билан шуғуллана бошладилар. 80 йилларга келиб халқаро терроризм янада жиддий тус олди.

Халқаро терроризм ўзининг ёвуз ниятларини турли террористик ҳаракатлари билан амалга оширади. Жумладан:

- мустақил давлатлар чегарасини бузиш орқали амалга ошириш;
- диний экстремистик гуруҳлар томонидан содир этиш;
- экстремистик гуруҳлар таркибида қўпоровчилик ҳаракатлари бўйича ҳорижлик ёлланган кишиларнинг қатнашиши;
- экстремистик гуруҳ аъзоларининг бошқа давлатлар ҳудудида ташкил этилган махсус лагерларда тайёргарлик кўриш;
- қўпоровчилик содир этишда, ҳорижий давлатлар ва экстремистик уюшмалар ёрдамида халқаро тус олган ноқонуний қурол - яроқ савдоси ва нарқобиснесдан келадиган манбалардан фойдаланиш.

Булардан кўринадики, халқаро террорчилар томонидан содир этилаётган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ортди. Террорчилар кўлига ядровий, кимёвий, биологик ва замонавий ҳужумкор қуролларнинг тушиб қолиш хавфи кучайди, бундай ҳолат жаҳон жамоатчилигини қаттиқ ташвишлантириб қўйди.

1977 йилда катта "еттилик" давлатлари раҳбарларининг Бонн (ГФР) шаҳридаги учрашувида халқаро терроризмга қарши кураш тўғрисида баёнот қабул қилинди. Халқаро терроризмнинг ошиб бораётган хавфи ва унга қарши кураш масалалари олий даражадаги кейинги барча учрашувларнинг асосий мавзуси бўлиб келди. Чунки халқаро терроризм бир тизимга бирлашиб ҳаракат қила бошлади.

Улар сафида турли давлат, миллат вакиллари, диний экстремистик руҳдаги шахслар, нарқобизнес ва қурол - яроқ савдосидан фойда кўрувчи жиноий тўдалар, ёлланиб ҳизмат қилувчилар пайбо бўлди. Халқаро террорчилик ва экстремистик марказида разил жиноятчиларни тайёрлайдиган махсус лагерлар очилди. Халқаро террорчилар аҳолини, хусусан, диндорлар ва ёшларни давлатга, давлат ташкилотларига қарши қўйишга ҳамда ҳокимиятга қарши муқолифатни шакллантиришга ҳаракат қилди.

Терроризмни олдини олиш ва унга қарши курашда Ўзбекистоннинг ўрни.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб терроризм ва экстремизмнинг ҳар қандай кўринишига қарши қатъият билан курашиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси халқаро терроризм кўринишларига қаратилган кўплаб халқаро битимларнинг: "Ҳаво кемаларини қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олишга қарши курашиш тўғрисида"ги 1970 йилда Гаага конветсиясининг; "Фуқаро авиациясининг хавфсизлигига қарши кураш тўғрисида"ги 1971 йилдаги Монреал Конвенциясининг; "Халқаро ҳимоядан фойдаланувчи шахслар, масалан дипломатик агентларга қарши

жиноаятларнинг олдини олиш ва жазолаш тўғрисида"ги 1973 йилдаги конвенциясининг; "Терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисида"ги ва бошқа конвенцияларнинг иштирокчиси ҳисобланади. 2004 йилдан бери Тошкентда Шанхай ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) нинг минтақавий аксилтеррор тузилмаси ижроия кўмитаси фаолият кўрсата бошлади.

Марказий Осиё давлатлари учун ҳалқаро терроризмнинг хавфи 1990 йилда Наманган ва Андижонда, 1990 - 1996 йилларда тожикистондаги фуқаролик уруши ва можаролар давомида, 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида, 1999-2001 йилларда Қирғизистоннинг Боткен, Ўзбекистоннинг Сурхандарё ва Тошкент вилоятларида, 2004 йилнинг март - апрел ойларида Тошкент шаҳри ва Бухоро вилоятларида, 2004 йилнинг 11- 13 май куни Андижон вилоятида амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари мисолида ўзини намоён этди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси ҳалқаро терроризмнинг умумбашарий миқёсдаги хавфи эканлигидан жаҳон ҳамжамияти билан биргаликда унга қарши курашиш лозимлигини жаҳоннинг нуфузли минбарларида эълон қилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов 1993 йил 28 сентябрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Бош ассамблеясининг 48 сессиясида қилган маърузасида жаҳон ҳамжамиятининг Афғонистон муаммосини изчил ўрганиш ва ечишга чақирди. Кейинчалик 1998 йилда Президентимиз ташаббуси билан ташкил топган "6+2" гуруҳини БМТ раҳбарлиги остида 1998-1999 йилларда олиб борилган фаолият Афғонистон террорчиликка қарши курашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу гуруҳ Афғонистон билан чегарадош 6 давлат: Хитой, Ўзбекистон, Покистон, эрон, Тожикистон, Туркменистон ва минтақа ташқарисидан таъсир кўрсатиб турган икки давлат АҚШ ва Россия вакилларида ташкил топган эди.

Юртбошимизнинг 1999 йилда Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилотининг (ЕХХТ) Истанбулда бўлиб ўтган саммитда 2000 йилнинг 7-8 сентябр кунлари Нью-Йоркда бўлиб ўтган БМТ бош ассамблеясининг "Мингйиллик Саммити"да, БМТ тузилмаларида терроризмга қарши кураш ҳалқаро марказини тузиш таклифига ҳамоҳанг тарзда 2001 йилнинг 28 сентябрда БМТ доирасида терроризмга қарши кураш кўмитаси тузилди. Шундай келишувлик асосида Ўзбекистон-АҚШ ҳамкорлигида ташкил этилган ҳалқаро терроризмга қарши кураш борасида АҚШ ҳарбий ҳаво кучларининг транспорт ва верталётларига Афғонистонда қидирув-қутқарув ва инсонпарварлик ёрдамини амалга ошириш учун ҳаво ҳудуди (Хонабод тумани) очиб берилиб, терроризмга қарши вақтинчалик фойдаланиш имконияти яратилди.

Хавфсизлик чораларининг энг асосийси овоз билан бошланади ва энг мураккаби эса муассасага кириш назоратидир. Ҳар бир бинога эркин кириш учун айрим назорат қурилмасидан фойдаланиш керак бўлади. Бу қурилмалар

эса клавишли кириш каби осон бўлиши ёки штрих кодли ва фойдаланувчининг магнит картаси каби мураккаб бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, ёпиқ схемали номерли домофонлар бўлиши мумкин. Эркин фойдаланиш назорати амалга оширилганда ҳавфсизлик чоралари ташкилот томонидан бартараф этилиши керак.

Яна бир эркин фойдаланиш назорати эса бу меҳмонлар учун бўлиб, бунда ташриф буюрувчилар махсус жойларга имзо чекиб, ҳар сафар текшириб турилади. Улар ҳеч қачон белгиланган низомга риоя қилмасликлари керак эмас.³

Ўзбекистоннинг халқаро терроризмга қарши олиб бораётган сиёсатининг мақсади минтақада глобал миқёсда тинчлик, барқарорликни сақлаш, мамлакат мустақиллиги ва равнақи, халқнинг эркин фаровон ҳаётини таъминлашдир. Республикамиз ҳукумати тамонидан терроризмга қарши қаратилган коплаб халқаро шартномалардан ҳозиргача БМТнинг 12 та, Европа Кенгаши доирасида эса 7 та халқаро шартномалари имзоланди.

Булардан ташқари, Ўзбекистон халқаро терроризмга қарши курашдаги иштироки минтақавий ташкилотлардаги фаолиятида ҳам намоён болмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти (ЕҲҲТ), Марказий Осиё ҳамкорлиги Ташкилоти (МОҲТ) ва бошқалар. Ўзбекистоннинг бундай ташкилотлардаги иштироки, ташаббуси, глобал ҳавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда давлатимизнинг тутган ўрни муҳим эканлигини тасдиқлайди.

Терроризмга қарши курашда 2000 йилда "Терроризмга қарши кураш тўғрисида"ги қонуннинг 4-моддасида терроризмга қарши курашнинг асосий тамойиллари аниқ корсатиб берилган. Улар қуйидагилардан иборат:

- қонунийлик;
- шахс қонунлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги;
- терроризмнинг олдини олиш чоралари устуворлиги;
- жазонинг муқаррарлиги;
- терроризмга қарши курашнинг ошқора ва ноошқора усулларининг устуворлиги;
- жалб этиладиган кучлар ва воситалар томонидан террорчиликка қарши ўтказиладиган операциясига раҳбарлик қилишда яккабошчилик.

Терроризмни олдини олишда давлат органлари, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳамда жамоат бирлашмалари билан биргаликда профилактик чора-тадбирлар ўтказиш орқали амалга оширилади. Бу ҳаракатларда қуйидагилар таъқиқланади:

- терроризмни таъқиб қилиш;
- террорчилик гуруҳлари ва ташкилотларини тузиш ҳамда уларни фаолият кўрсатиши;

---

³ A. Mark, P. Friend James Fundamentals of Occupational Safety and Health. Bernan Press. Германия, 2007 PP-252-253

- террорчилик фаолиятига дахлдор бўлган юридик шахсларни, уларнинг бўлинмалари ва ваколатхоналарини аккредитация қилиш, рўйхатдан ўтказиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши;

- террорчилик фаолиятига дахлдор чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги болмаган шахсларнинг Ўзбекистон Республикасига кириши;

- тайёрланаётган ёки содир этилган террорчилик ҳаракатларига оид маълумотлар ва фикрларни яшириш.

Ушбу қонунга биноан Ўзбекистон Республикасида қуйидаги давлат органлари терроризмга қарши курашни амалга оширади: жумладан, Ўзбекистон Республикаси Миллий Хавфсизлик Хизмати, Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги, Давлат Божхона қўмитаси, Мудофаа ва Фавқулодда Фазиётлар Вазирликлари қиради.

Терроризмга қарши курашда иштирок этаётган давлат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда террорчилик фаолиятини олидини олиш, уни аниқлаш, унга чек қўйиш ва унинг оқибатларини минималлаштириш борасида ҳамкорликда ҳаракат қилишларини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Миллий Хавфсизлик хизмати томонидан амалга оширилади. Бунда иштирок этадиган ҳар бир давлат органларининг вакиллари ҳам кўрсатиб ўтилган.

Террорчилик ҳаракатига қарши кураш олиб борилаётган пайтда курашаётган шахсларга қонунга биноан қуйидаги ҳуқуқлар берилади:

- зарурият туғилганда кўчада ҳаракатланувчи транспорт воситаларини ҳамда ёъловчиларни чеклаш ва таъқиқлаш;

- транспорт воситаларини айрим ҳудудларга ва объектларга киритмаслик, ҳатто чет эл дипломатик ваколатларининг консултик транспортлари ҳам;

- аҳолини ҳавфли деб топилган ҳудудлардан, корхона, уй, бино ва бошқа объектлардан чиқариб юбориш;

- жисмоний шахсларнинг шахсини аниқлаш учун ушлаб туриш;

- террорчиликка қарши операция ўтказаетган шахсларнинг қонуний талабини бажармаган, террорчилик ҳаракати содир бўлаётган ҳудудга суқилиб киришга уринган ёки шундай ҳаракатлар содир этаётган шахсларни ушлаш ва тегишли органларга олиб бориш;

- Операцияни кечиктириш кишилар ҳаётига ҳавф солаётган бўлса, террорчилик ҳаракати иштирокчиларини таъқиб қилиб истамаган пайтда бино, корхона, иш жойи, уй ва бошқа жойларга монёликсиз кириш;

- террорчилар ҳаракатига қарши кураш олиб бораётган ҳудуддан чиқаетган ёки қираётган транспорт воситаларини, жисмоний шахсларни текшириш;

- зарурият туғилганда, жисмоний шахсларнинг алоқа ва транспорт воситаларидан фойдаланиш (бунга чет эл дипломатик ваколатхоналари ҳодимларининг алоқа ва транспорт воситалари қирмайди).

Террорчиликка қарши курашда мавжуд бўлган қурол ва техникалардан фойдаланиш мумкин. Терроризмга қарши кураш жараёнида

оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликка иш олиб борилади. Шу билан бирга қуйидаги маълумотларнинг тарқалишига ёъл қўйилмайди. Жумладан:

1. Террорчилик ҳаракатини бартараф этиш ва ёьқ қилиш учун маҳсус техника усуллари ва тактик ёндашиш жараёни тўғрисидаги;

2. Ўтказилаётган оператсияни қийинлаштириб қўядиган, жисмоний шахслар ҳаёти ва соғлиғига ҳавф туғдирадиган;

3. Террорчилик ҳаракатларига ҳайрихоҳлик билдирадиган;

4. Террорчилик ҳаракатини бартараф этиш фаолият кўрсатаётган ва уларга ёрдамлашаётган шахслар ҳақидаги маълумотлардир.

Мамлакат барқарорлигини, аҳолининг тинч ва фаровон ҳаётини бузилишига қарши кўрсатувчи шахслар кукуқий ва ижтимоий ҳимоя қилинади. Бу ҳақда "Терроризмга қарши кураш ҳақидаги" қонуннинг 25, 26, 28 бандларида кўрсатиб ўтилган.

Демак, террористик ҳаракатлар ва улар олиб келиши мумкин бўлган оқибатларнинг олидини олиш учун сергак бўлиш, атроф-муҳитга эътибор билан қараш муҳим аҳамият касб этади. Мободо шубҳали буюмлар аниқланса уларга тегмаслик, жойидан кўзгатмаслик, кўтармаслик, ичини очмаслик лозим. Зудлик билан тегишли органларга ҳабар бериш керак. Булардан маълумки, қарши курашда ҳар бир жамият аъзоси огоҳ бўлиши, унга қарши курашда дахдорлик ҳиссини шакллантириши зарур.

Назорат саволлари

1. Терроризм ва террорчилик ҳаракатлари қандай тушунчалар?
2. Терроризмнинг қандай турлари мавжуд?
3. Терроризмнинг салбий иллатлари нималардан иборат?
4. Халқаро терроризмнинг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
5. Ўзбекистон Республикасининг "Терроризмга қарши кураш тўғрисидаги" қонуннинг моҳиятини тушинтириб беринг?
6. Ўзбекистон Республикасининг халқаро терроризмга қарши олиб бораётган ҳавфсизлик сиёсатлари нималардан иборат?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. A. Mark , P. Friend James Fundamentals of Occupational Safety and Health. Bernan Press. Германия, 2007 PP-249-250

2. Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008

3. Ўзбекистон Республикасининг соҳага оид қонунлари: «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида» (20.08.1999 й.); «Гидротехника иншоотларнинг ҳавфсизлиги тўғрисида» ги (20.08.1999 й.), «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги (20.05.2000 й.) ; «Радиациявий ҳавфсизлик тўғрисида» ги (31.08.2000 й.); «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги (15.12.2000 й.) қонунлар.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг соҳага оид қарорлари: 4.03.1996 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда

вазиятлар вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 143-сон; 23.12.1997 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими тўғрисида»ги 558-сон; 7.10.1998 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси аҳолисини фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишга тайёрлаш тартиби тўғрисида»ги 427-сон; 27.10.1998 йилдаги «Табиий, техноген ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида»ги 455-сон қарорлар.

5. М.Тожиев, И.Нигматов, М.Илҳомов «Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси» ўқув қўлланма. Т., М.Ч. «Таълим манбаи», 2002 й.

6. Нигматов И., Тожиев М. «Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси». Дарслик (лотин имлосида) -Т., Иқтисод-молий, 2011 й.

7. Нигматов И. Терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашдаги хавфсизлик сиёсатида Ўзбекистоннинг тутган ўрни. Монография. Т., ТошДТУ, 2015. - 87 б.

8. Фуқаро муҳофазаси асослари (маъруза матнлари тўплами). Муаллифлар мажмуаси. Т., «Фуқаро муҳофазаси институти», 2003 й.

9. Раҳмонов И., Ваҳобов У., Ёқубов Н. «Фавқулодда ҳолатларда шикастланганарга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш», Т.: «ФАН», 2004 й.

Интернет маълумотлари:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти: www.press-service.uz

2.Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

3.Ахборот-коммуникатсия технологиялари изохли луг'ати, 2004, UNDP DDI: Programme www.lugat.uz, www.glossaiy.uz

4.Ўзбек интернет ресурсларининг каталоги: www.uz

5.Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

6.<http://www.bank.uz/uz/publisIVdoc/>

7.www.press-uz.info

8.www.ziyonet.uz

9.www.edu.uz

10.www.cottonginning.com

3-мавзу: Қутқарув, бирламчи тиклов ва бошқа кечиктириб бўлмайдиган ишларининг ташкилий асослари (4 соат)

Режа:

1. Қутқарув ва бирламчи тиклов ишларининг мазмун- моҳияти.
2. Экстремал вазиятларда қутқарув ва бирламчи тиклов омилларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.
3. «Ҳалокатлар тиббиёти» хизматининг ташкил этилиши ва унинг вазифалари.

Таянч сўз ва иборалар: Объектлар томон тизимларнинг ҳаракатланиш йўллари разведка қилиш, ёнғинларни ўчириш ва тўсиш, заҳарланган, ёнғинли, газга тўлган, сув босган жойларда ва ер остида қолган одамларни топиш ва қутқариш, шикастланган, бузилган ва заҳарланган химоя иншоотларидаги фуқароларни қутқариш, ҳаво алмаштиргичи бузилган, шикастланган химоя иншоотларига ҳавони етказиб бериш, шикастланган фуқароларга биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш ва уларни тиббий шохобчаларига элтиб қўйиш, хавфли ҳудуддаги фуқароларни хавфсиз ҳудудларга эвакуация қилиш.

Маълумки, душман томонидан қўлланиладиган умумий қирғин қуролларининг оқибатлари турли хил даражада бўлади. Албатта, талофот даражаси ишлатилган қурол турига, унинг қўлланилиш миқёсига боғлиқ. Мана шунда ядровий, кимёвий, биологик ва комбинацияланган шикастланиш ўчоқларида қутқарув ва тиклаш ишларини (ҚБТИ) амалга ошириш жуда мураккаб аҳволда рўй беради, сабаби бундай пайтда ҳамма иншоотлар деярли шикастланган, ёнган, йиқилган, сув босган, атмосфера ҳамда барча ерлар заҳарланган ва шунга ўхшаш бошқа нохуш ҳолатлар кузатилган бўлади.

Худди шунга ўхшаш ҳолатлар тинчлик даврида ҳам (табiiй офатлар, ишлаб чиқариш авариялари, фожиалар оқибатида) кузатилиши мумкин. Шу сабабдан фуқаролар муҳофазасининг энг асосий вазифаларидан бири, ҳарбий ҳолатларда ва тинчлик даврларидаги фавқулодда вазиятларда умумий шикастланган ўчоқлардаги ҚБТИ ни амалга ошириш ҳисобланади.

Шикастланган ўчоқларда ҚБТИни олиб боришдан мақсад, фуқароларни қутқариш ва зарарланган одамларга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш, қутқарув ишларини амалга оширишда ҳалақит берадиган аварияларни тўсиш, шикастланган жойларни тиклаш ишларини амалга оширишга зарур бўлган минимал шароитни яратиш ва бошқа вазифаларини бажариш кўзда тутилади.

Умумий қирғин қуроллари қўлланилганда қуйидаги қутқарув ишлари бажарилади:

- Объектлар томон тизимларнинг ҳаракатланиш йўллари разведка қилиш;
- Шикастланган объектларга ҳаракат қилишда, ёнғинларни ўчириш ва

тўсиш;

- Заҳарланган, ёнғинли, газга тўлган, сув босган жойларда ва ер остида қолган одамларни топиш ва қутқариш;

- Шикастланган, бузилган ва заҳарланган ҳимоя иншоотларидаги фуқароларни қутқариш;

- Ҳаво алмаштиргичи бузилган, шикастланган ҳимоя иншоотларига ҳавони етказиб бериш;

- Шикастланган фуқароларга биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш ва уларни тиббий шохобчаларига элтиб қўйиш;

- Хавфли ҳудуддаги фуқароларни хавфсиз ҳудудларга эвакуация қилиш;

- Одамларни санитар қайта ишловдан ўтказиш, уй ҳайвонларга ветеринар қайта ишлов бериш, техника, кийим-кечак, озиқ-овқат, хом-ашё, сув ва ем-хашакларни дезактивация ва дегазатация қилиш;

Бошқа бирламчи тиклов ишларига қуйидагилар киради:

- шикастланган ҳудудлардаги (заҳарланган, йиқилган, бузилган иншоотлар) йўлларни тозалаш;

- қутқарув ишларини олиб боришда газли, электрли, сувли, канализация ва технологик тизимлардаги аварияларни тўсиш ишлари;

- шикастланган иншоотларни бузиш ёки уни мустаҳкамлаш;

- алоқа ва коммунал-энергетик тармоқлардаги фалокатларни тузатиш ва тиклаш ишлари;

- турли хилдаги портловчи қисмларни, портловчи аслаҳаларни топиш, зарарсизлантириш ва йўқотиш ишлари;

ҚБТИ ишлари куну тун, доимий равишда, ҳар қандай табиий шароитда олиб борилади.

Умумий қирғин қуролларининг шикастланиш ўчоғида ҚБТИни олиб бориш учун, тинчлик давридаёқ туман фуқаролар муҳофазасининг бошлиғи қарори билан фуқаро муҳофазаси кучларининг ҳаракат қилиш режалари тузилади.

Ҳаракатланувчан кучлар таркибига шаҳар, туман фуқаролар муҳофазасининг ҳудудий, ишлаб чиқариш тамойилига кўра тузилган тизимлари ҳамда ҳарбийлашган фуқаро муҳофазаси қисмлари киради. Бу кучлар асосан биринчи ва иккинчи эшелондан ва қўшимча қисмлардан ташкил топади. Эшелонлар таркибига кирувчи тузилмалар узлуксиз фаолият кўрсатиш учун улар сменаларга бўлиниб ишлаб чиқариш тамойилига асосланган бўлади.

Биринчи эшелонда асосан фуқаролар муҳофазаси ҳарбий қисмлари, корхонанинг объектли тузилмалари ва маълум қисмдаги ҳудудий тузилмалари ҳаракатланади. Бунда фуқаролар муҳофазасининг ҳарбий қисмлари ва ҳудудий тизимлари асосан шаҳар, туман фуқаролар муҳофазаси режасига асосан иктисодиёт тармоқларининг энг муҳим объектларида ҚБТИ ишларини бажарадилар.

Иккинчи эшелон тизимлари асосан биринчи эшелон тизимлари кучини ошириш ҳамда фаолият кўрсата олмайдиган тизимлар ўрнини эгаллаш мақсадида ҳаракатланади. Объектнинг фуқаролар муҳофазасини ҳаракатланувчан кучлари асосан умумий отряди, қутқарув отряди ҳамда ишларни бажарувчи тизимлардан ташкил топган.

Фуқаролар муҳофазасининг техника воситалари ҳамда кучлари шикастланган ҳудудга жуда қисқа вақтда кириши, ҚБТИ ишларини муваффақиятли бажариши, замонавий техникадан унумли фойдаланиши, иш жараёнида қўл остидаги кучларни, тизимларни алмаштириб туриши ва бошқа ишларни бажариши лозим. Албатта, турли хилдаги техникалардан фойдаланмай шикастланган ҳудудда катта кўламдаги ишларни бажариб бўлмайди. Фақатгина механизмлар ёрдамигина, жумладан, қурилиш ва йўл машина ва механизмлари, коммунал-техника жиҳозлари ёрдамида, ер остида, бузилган, ёнаётган, газга тўлган иншоотлар ичида қолган, бузилган ҳимоя иншоотлари остида қолган фуқароларни қутқариш ва бошқа ишларни бажариш мумкин.

Бажариладиган ишлар тавсифига қараб механизмларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- босиб қолган ҳимоя иншоотларини очиш, тўсилиб қолган, босиб қолган жойларни очиш ва тозалаш, йўлларни тозалашда ишлатиладиган машина ва механизмлар (экскаваторлар, тракторлар, булдозерлар, кранлар, юк ташувчи машиналар ва бошқалар).

- босиб қолган, чиқиш жойлари тўсилиб қолган иншоотларда тешик очиш учун ишлатиладиган пневматик жиҳозлар (пармалайдиган ва уриб синдирадиган болғалар).

- металлларни кесувчи жиҳозлар.

- сув ҳайдайдиган механизмлар (насослар, сув сепадиган машиналар, ёнғинни ўчирувчи ва бошқалар)

- сув йўллари оқали ташувчи механизмлар (паромлар, трайлер-тягачлар, юк ташувчи прицепплар)

- таъмирловчи ва хизмат қилувчи жиҳозлар (таъмирловчи қисмлар, бензин, сув қуйиш, ёритувчи масканларда ва хизмат кўрсатувчи масканларда қўлланиладиган жиҳоз ва механизмлар).

ҚБТИ ишларини муваффақиятли бажаришда механизм ва машиналардан оқилона фойдаланишдан ташқари, разведка ишларини ўз вақтида ташкил этиб ўтказиши, кўрсатилган муддатда ишончли маълумотларга эга бўлиши, шикастланган ўчоқда бажарилиши лозим бўлган ишларга тузилмаларни жалб этилиши каби ишларни бажаришда хавфсизлик қоидаларига риоя қилиниши, тузилма бошлиқларининг шикастланган ўчоқдаги ишларнинг тавсифини олдиндан ўрганиши, коммунал-энергетик ва технологик жараёнларга эътибор бериши, ҳудудда сақланадиган КТЗМ ўрни, ҳимоя иншоотларининг жойи, тавсифномаси ва бошқа вазифаларга катта эътибор берилади.

ҚБТИ ишлари ўша объектнинг фуқаро муҳофазаси штаби томонидан олдиндан режалаштирилади ва фавқулодда ҳолатда қўл остидаги кучлар, маблағлар, техникалар, бажарадиган иш ҳажми аниқлаштирилади.

Қутқарув ва бирламчи тиклаш ишларини шикастланган ўчоқда олиб бориш усуллари.

Маълумки, ҚБТИни бажариш усуллари ва коидалари, ўша шикастланган ўчоқда ҳаракатланувчан тузилмаларга ҳалақит берувчи омиллар даражасига қараб танланади. Жумладан, шикастланган иншоотларни тавсифига, коммунал, энергетик ва технологик тармоқлардаги авария даражасига, ўша жойдаги радиоактив ва кимёвий зарарланиш даражаси ҳамда ёнғин миқёсига қараб усуллар танланади. Чунки радиоактив, кимёвий ва биологик шикастланган ўчоқларда шикастланиш ҳар хил даражада ва миқёсда бўлганлигидан ҚБТИ усуллари ҳам ҳар хил тартибда қўлланилади. Масалан, ядровий шикастланган ўчоқда қолган одамларни қутқариш ва бошқа қутқарув ишларини бажариш учун биринчи навбатда, шикастланган иншоотлар, химоя иншоотларига борадиган йўл, йўлакларни очиш ва тозалаш ишлари амалга оширилади. Бунинг учун бир томонлама ҳаракатланувчан йўллар 3-3,5 м кенгликда, икки томонлама ҳаракатланувчан йўллар учун эса 6-6,5 м кенгликда тозаланади ва очилади. Бундай йўлларда ҳар 150-200 м.га 15-20 м узунликдаги разъездлар қўйилади. Йўл ва йўлакларни тозалашда барча механизмлар (бульдозер, кранлар ва бошқалар) билан иш кўрилиб, ёнғинга қарши тузилмалар ҳам биргаликда ҳаракатланиб, ёнаётган иншоотларни ўчиради. Кейин бузилган бинолар, ер остида қолган одамлар ва ёнғинли уйда қолиб кетган фуқароларни қутқариш ҳарбийлашган фуқаро муҳофазаси қисмлари ва тузилмалари томонидан амалга оширилади, бунда ишга яроқли фуқаролар ҳам иштирок этадилар. Бунинг учун дарҳол разведка маълумотларига қараб иншоотларда қолган одамлар билан турли хил услублар орқали алоқа боғланади. Масалан, ҳаво кирадиган тешиклар, девор, эшик, сув ва иссиқлик таъминоти қувурларини таққилатиш орқали. Ер остидаги, химоя иншоотларидаги одамларни қутқаришдан олдин унга ҳаво берилади. Бунинг учун ҳаво берувчи тешиклар тозаланади ёки деворлардан тешик ҳосил қилинади.

Бошпаналарини очиш усуллари, унинг тузулишига ва шикастланиш даражасига қараб танланади. Яъни иншоотнинг чидамлилиги, ён томонданми, қўшимча эшик томони очиладими, деворлари тешилиб, йўлакча ҳосил қилинадими ёки бошқа йўллари тайёрланадими, булар ўша иншоотнинг аҳволидан келиб чиққан ҳолда танланади. Кейин шу иншоотлардаги одамлар қутқарилиб, уларга тиббий ёрдам кўрсатилади.

Худди шунга ўхшаш ишлар тинчлик даврида ҳам, табиий офатлар, кучли ер силкиниши натижасида ҳам олиб борилади. Масалан, Афғонистон, Мексика, Арманистон, Ҳиндистон ва бошқа ер силкинишларини ёдга олиш мумкин. Бу ерларда ер остида қолган одамларни қутқаришда жуда катта (16 т) юк кўтаргичлари, прожекторлар туну кун ишладилар. Бузилган жойларда

қолган одамлар 2-3 ҳафта давомида қутқарилган ва яшаётган фуқаролар борлиги аниқланган. Масалан, 1985 йил Мексикада бўлган ер силкиниши оқибатида 13 суткагача ҳаробалар остида қолиб кетган 4,5 минг одам қутқарилган. Арманистондаги ер силкинишида эса 5 кундан кейин қутқарилганлар сони 5398 кишини ташкил этган. Бу фалокатда Франция, Англия, АҚШ, Швейцария ва бошқа давлатларнинг қутқарув қисмлари иштирок этдилар ва ўзларининг энг замонавий ускуналари ҳамда бошқа воситалардан фойдаланиши натижасида бир қанча одамларни тирик сақлаб қолганлари маълум.

Юқорида айтиб ўтилган шикастланган ўчоқларда фақатгина қутқарув ишларини бажармасдан, бирламчи аварияни тиклов ишлари ҳам бажариладики, бунда қутқарув ишларига ҳалақит берувчи авариялар ҳамда янги фалокатларни келтириб чиқарувчи авария ва талофотланишларнинг олди олинади. Чунки булар оқибатида фуқаролар кўшимча талофот олишлари мумкин. Бунинг учун сув тармоғи канализацияси, газ, электртармоқларидаги аварияни тузатувчи тузилмалар ҳам жалб қилинади. Албатта, бу ишларга умуммақсадли тузиламлар ҳам жалб этилади. Юқоридаги аварияларнинг олдини олишни асосий йўли бу шикастланган участкаларга сув, газ, электр ва бошқа сабаб бўлиши мумкин бўлган омиллар келишини тўсиш ҳисобланади. Бунда турли хилдаги тўсиш омилларидан фойдаланилади. Масалан, иншоотларнинг деворлари турли хилдаги тирговучлар орқали мустаҳкамланади, бузиладиганлар эса тамоман бузиб ташланади. Чунки бу ишларни қилмасдан туриб, одамларни қутқариш хавфли ҳисобланади.

Жабрланувчининг ҳолатидан келиб чиқиб уни кўчириш усули танланади.

3.1-расм. Жабрланувчилар вайроналарнинг пастки қисмида қолиб кетганда қидирув қутқарув ишларини олиб бориш.

Жабрланувчини вайрондан қутқаришни камида иккита қутқарувчи амалга ошириши зарур. Имкони борича жабрланувчини кўлидан ёки юқори елка қисмидан тортиб чиқарилади.

Агар жабрланувчи йирик ва оғир элемент остида қолиб кетган бўлса, уни домкратлар, юк кўтариш техникаси ёрдамида озод қилинади. Жабрланувчи ерга тақалиб турган бўлса унинг остини қазиб орқали қутқариш мумкин.

Вайронларда қолиб кетган инсонлар асосан мия чайқалиши, кўл-оёқ синиши каби жароҳатлар оладилар. Баъзи ҳолларда узоқ вақт давомида мушаклар ва ички органларнинг эзилиши – узоқ вақт эзилиш синдроми учрайди. Жароҳатларнинг бу тури тананинг қисилиб қолган қисмида қон айланиши ва модда алмашинувининг тўхтаб қолиши билан характерланади. Бу эса тананинг шу қисмида захарли моддалар ҳосил бўлиши ва тўқималар бузилишига олиб келади. Қисилиб қолган тана қисми халос қилиниб, қон айланиши тиклангандан сўнг организмга кўплаб захарли моддалар (токсинлар) келиб тушади. Бу қисилиб қолган жой майдони ва давомийлигига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади. Токсинлар танага тарқалиши билан бирга зарарланган тана қисмларига катта ҳажмда қон плазмаси қуйилиб келади (баъзида 3-4 л). Тана қисмлари шишади, мушаклар шакли бузилади, шишган жойлар катта зичликка эга бўлади, бу эса оғриқни ҳосил қилади. Юқорида айтиб ўтилган токсинлар ва плазманинг қуйилиши организмнинг барча тизимларини ишдан чиқариб, жабрланувчининг қутқарилганидан кейин биринчи дақиқаларда вафоти сабаби бўлиши мумкин.

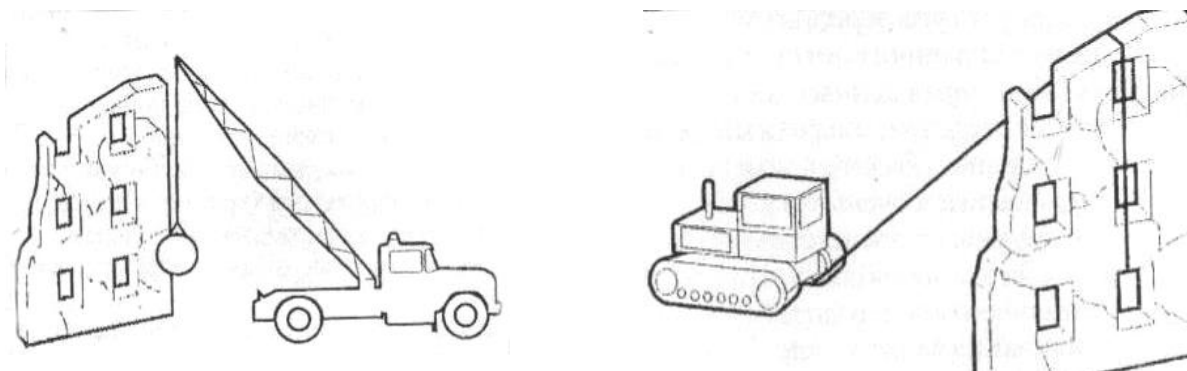
Зарарланган мушакларда токсинларнинг ҳосил бўлиши билан бирга миоглобин молекулалари ҳам ҳосил бўлади. Улар қон билан буйракка ўтиб, унинг каналчаларини ишдан чиқаради, бу эса буйрак ишдан чиқиши сабабли инсон ўлимига олиб келиши мумкин.

Жабрланувчининг ҳаётини сақлаб қолиш учун уни босилиб қолган тана қисмини озод қилишдан олдин унинг қонига плазмали эритмалар қуйилиши, кўп миқдорда илиқ ичимлик ичириш, тананинг зарарланган қисмларига совуқ нарса бостириш лозим. Озод қилиниши билан тананинг эзилган қисмини таранг қилиб бинт билан ўраш лозим, бу шишиш ва плазма қуйилиши олдини олади. Суюқлар синган-синмаганидан қатъий назар шиналар қўйилади, совуқ нарса босилади, оғриқни босувчи дорилар берилади ва зудлик билан “сунъий буйрак” аппарати мавжуд касалхонага олиб борилади.

Қутқарувчи учун эзилиш бошланган вақтни билиш жуда муҳим, чунки, дастлабки икки соат ичида бу жароҳатни даволаш мумкин ва инсон учун хатарсиз. Шу вақт ичида қутқарувчилар иложи борича кўпроқ одамларни озод қилишлари зарур.

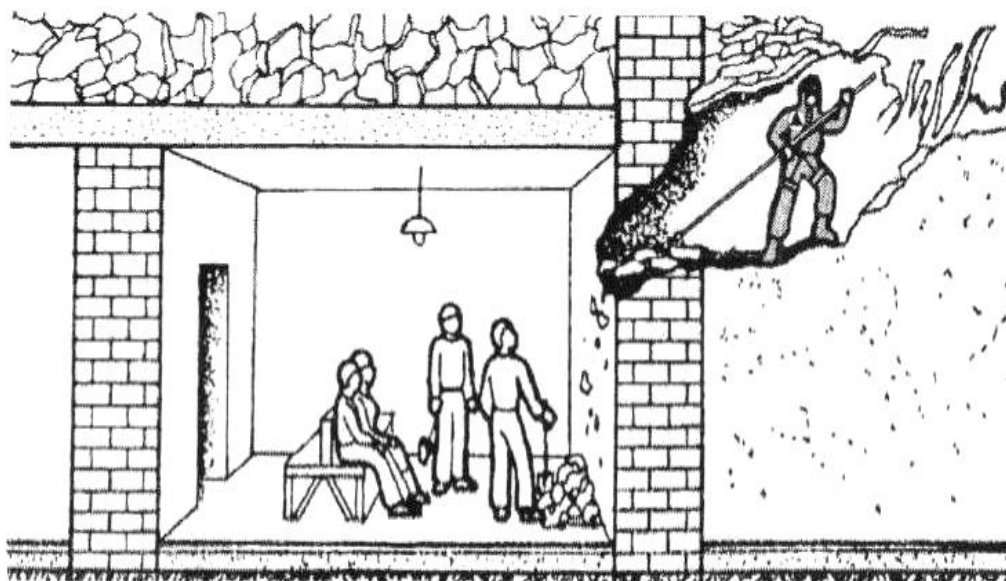
Фавқулодда вазият ҳудудида қисман бузилган бино ва иншоотлар қолади. Улар тўсатдан қулаб кетиши мумкинлиги билан хатар туғдиради.

Шар-болға ёрдамида; Тортиш мосламаси (лебедка, трактор, машина) ёрдамида; Портлатиш орқали кулатиш амалга оширилади.

3.2-расм. Шар-болға ёки тортиш мосламаси (трактор, машина) ёрдамида кулатиш.

Кўп бино ва иншоотлар ертўла, кутқарув хоналарига эга бўлиб, у ерда одамлар қолиб кетиши мумкин. Ҳосил бўлган вайроналар одатда чиқиш йўллари тўсиб қўйиб, ҳаво алмашилишига тўсқинлик қилади, одамларнинг мустақил равишда чиқишларига тўсиқ бўлади.

3.3 - расм. Босилиб қолган ертўла ва хоналарда қидирув кутқарув ишларини олиб бориш.

Кимёвий шикастланган ўчоқда кутқарув ишларини бажариш бирмунча фарқланади. Бу ҳолатда биринчи навбатда огоҳлантириш белгиси «Кимёвий тревога» берилиб, дарҳол ўша жойга радиация, кимёвий ва тиббий разведка бўлимлари юборилади. Улар шикастланган жойни, вақтни, қўлланилган қурол турини (ёки захарли моддалар - КТЗМ), захарланган ҳудуд

ўлчамини ва уни тарқалиш йўлини аниқлаб берадилар. Мана шуларга асосланиб бундай объектда фуқаролар муҳофазаси бошлиғи қарор қабул қилиб, ўзи қутқарув омилларини ҳамда кимёвий зарарланишни тўсиш омилларини ташкил этади. Бундай ҳолатларда қутқарув ишларига биринчи навбатда санитар дружиначилари, умумий отряд, зарарсизлантириш гуруҳлари ва механизация тузилмалари жалб этилади.

Бунда ҳар бир тизимлар аниқ вазифа ва техникалар, жиҳозлар билан таъминланади. Чунончи:

- Санитар ва қутқарув тузилмаларига иш жойларини, транспорт воситаларини, зарарланган одамларни ўчоқдан олиб чиқиш, бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш ва эвакуацияни ташкил этиш вазифалари;

- Радиацияга қарши (РҚ) ва кимёвий химоя (КТҚ) ҳамда умумий тузилмаларга қутқарув ишларининг жойи, КТЗМ сақланадиган жойлардаги аварияни тўсиш ва захарланган иншоотларни, атроф-муҳитни дегазация қилиш ишлари;

- Зарарсизлантириш гуруҳларига дегазация бажариладиган иш жойлари, объектлари, дегазация қилувчи эритмаларни тайёрлаш ва машиналарни тўлдириш, дегазация ишларини олиб бориш юклатилади;

Кимёвий ўчоқда қутқарув ишларини бажариши лозим бўлган вазифалар олингандан кейин ҳар бир тузилма бошлиқлари ўз қўл остидаги фуқароларни яқка тартибдаги химоя воситалари, антидотлар, ШКП-8 пакети билан таъминлайдилар. Шундан кейин улар разведка, санитар дружина, РҚ ва КТҚ тузилмаларидан кейин иш жойларига бориб, вазифаларини бажаришга киришадилар. Бунда биринчи бўлиб зарарланган одамларга ёрдам кўрсатилади, яъни газниқоб кийдирилади, антидот берилиб, тиббий ёрдам кўрсатилади ва улар ҳар хил зарарланиш тоифаларига бўлиниб, сўнгра тиббиёт шохобчаларига эвакуация қилинади. Зарарсизлантирувчи тузилмалар, ҳамма йўллар, иншоотлар, техникалар дегазация қилинади. Шу тариқа кимёвий шикастланган ўчоқда қутқарув ишлари бажарилади.

Биологик шикастланган ўчоқда эса биологик разведка ва бактериал моддалар хили, карантин ёки обсервация режимини қўлланилиши; санитар-экспертиза, озиқ-овқат маҳсулотлари, сув, емларнинг захарланганлигини аниқлаш ва уларни зарарсизлантириш; эпидемияга қарши, санитар-гигиеник, ветеринария ишлари ва бошқа омиллар амалга оширилади.

Бу ишларни олиб боришда биологик шикастланган ўчоқда санитар-эпидемиологик маскан, ветеринария маскани, эпидемияга қарши ҳаракатланувчан отряд, шифохоналар, поликлиника, ветеринария тармоқлари ва бошқа медицина тармоқлари жалб этилади. Улар биринчи навбатда оғир касаллик тарқатувчилардан сақлаш учун профилактик омиллар олиб боришади. Бунда турли хилдаги таъсир этувчи антибиотиклардан ҳамда ШД-2 пакетдан, газниқоблардан фойдаланилади.

Худудда касаллик тарқатувчининг аниқ тури топилгандан кейин, унга қарши махсус дорилардан фойдаланилади. Шундан кейин

шикастланганларнинг касалланиш ҳолатига қараб ҳар хил даражада тузатиш муолажалари олиб борилади. Улар дарҳол касалхонага ётқизилади ва жуда оғирлари маълум жойга, махсус гуруҳлар ёрдамида эвакуатсия қилиниб ўша ерда даволанадилар.

Биологик ўчоқнинг тугатилиши у ердаги охирги одамни тузалиб кетиш вақти билан аниқланади. Биологик ўчоқда ҳаракатланувчан қисмлар, у ердаги юқувчан касаллик билан касалланмасликлари учун ҳамма омилларни олиб бориш керак, яъни касаллар билан мулоқатда бўлмаслик, иншоотлар, хоналар, атроф-муҳит зарарсизлантириб турилиши, кийим-кечакларни дезинфекция қилиб туриш ва ўзини санитар - қайта ишловдан ўтказиб туриш талаб этилади. Мана шуларга риоя қилиб, ҳаракатланувчи тузилмалар ҳеч қандай йўқотишсиз, ўз вазифаларини бажариб борадилар. Мураккаблашган шикастланиш ўчоғида ҚБТИ ни олиб бориш, алоҳида-алоҳида ўчоқларда олиб борилган ишларга нисбатан бир неча ўн баробар оғир ҳисобланади. Чунки бу ҳолатда вазият жуда мураккаб бўлиб, ўчоқдаги шикастлантирувчи омиллар турини аниқлаш жуда оғир ҳисобланади. Булардан ташқари, бундай ўчоқда бирор омилга қарши олиб бориладиган тадбирлар иккинчи омилга тамоман тесқари бўлиши мумкин. Масалан, хавфли эпидемия билан касалланган одамларни даволашда фойдаланиладиган карантин омили кучли бинар-хусусиятли кимёвий қуроллар ишлатилганда қўлланиладиган эвакуатсия ва бошқа воситалар. Мураккаблашган ўчоқда бирор услубий кўрсатма асосида эмас, ҚБТИни шароитини аниқ ўрганиш орқали, ўша ердаги вазиятдан келиб чиққан ҳолатда олиб борилади.

Ишлаб чиқариш тармоқларидаги аварияларда қутқарув ва тиклаш ишлари.

Ишлаб чиқариш жараёнларидаги авариялар тасадифан содир бўлиб, унинг кўлами тез кенгайди ҳамда инсонларнинг ҳаёт фаолиятига катта хавф солади. Ишлаб чиқаришдаги аварияларнинг содир бўлиши, кўпроқ ишлаб чиқариш жараёнининг хусусиятига боғлиқ бўлиб, кўпчилик ҳолларда бундай фалокатлар иккиламчи салбий таъсирларни юзага келтириб, атроф-муҳитга катта зарар келтиради. Масалан, бундай ҳолатлар нефтни қайта ишлаш, кимё, ёқилғиларни қайта ишлаш, кончилик саноат тармоқлари, биотехнологик жараёнлар кечадиган ҳамда КТЗМ ларни ташиш жараёнидаги хатоликлар натижасида кўпроқ юзага келади. Бундай фалокатлар юз берган объектдаги фуқароларни ва объект атрофида яшайдиган аҳолини ўз вақтида хабардор қилиш ҳамда уларни муҳофазасини ташкил этиш энг муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бу вазифаларга жароҳат олган аҳолига тез тиббий ёрдам кўрсатиш ва уларни даволаш шохобчаларига жойлаштириш ишлари ҳам киради.

Объектнинг аварияга учраган жойлари разведка қилиниб, ёнғин чиққан ҳудудларда ёнғинни ўчириш ва уларнинг кўламини чеклаш ҳамда содир бўлиши мумкин бўлган бошқа нохуш вазиятларни олдини олиш ишлари олиб борилади. Аварияга учраган объектлардаги шикастланган бино,

конструкциялардан, газга, тутунга тўлган иншоотлардан эҳтиёт бўлиш керак. Чунки, техника хавфсизлиги қоидаларига риоя қилмаслик инсон учун салбий ҳолатларга олиб келади. Шунинг учун ҳар қандай муҳофаза вазифаларини бажаришдан олдин қулаб тушиш эҳтимоли бор бўлган бино қисмларини мустаҳкамлаб ёки бузуб ташлаб, ундан кейин ҳаракат қилиш керак. Баъзи бир фалокатлар содир бўлганда ёқилғи ёки хавфли суюқликлар сизимидан оқиб кетиши ва тарқалиши оқибатида кучли ёнғинлар, портлаш ходисаларининг келиб чиқишига ва ўз навбатида атроф-муҳитни захарланишига олиб келади. Шу сабабдан авария оқибатларини бартараф этиш ишларини олиб боришда бундай салбий ҳолатларга асосий эътиборни қаратиш лозим. Шунинг учун аварияга учраган объектларда иш олиб борилаётганда объект атрофи тўсиқлар билан ўралади, ҳамда қўриқчилар ёки кузатувчилар билан таъминланади.

Зарарланган объектларни махсус ишловдан ўтказиш.

Душман томонидан қўлланилган қирғин қуроли оқибатида инсонлар, атроф-муҳит, сув, озиқ-овқатлар, техника, транспорт воситалари ва иншоотлар радиактив заррачалар, захарли моддалар ва бактериал моддалар билан зарарланиши мумкин. Шу сабабдан фуқароларни мана шу зарарланишдан сақлашда махсус ишлов бериш омиллари бажарилади. Махсус ишлов бериш омилли - умумий қирғин қуроли талофотларини йўқотиш жараёнининг асосий қисмини ташкил этиб, у қутқарув ва тиклаш ишларини олиб боришда комплекс вазифаларни ўз ичига олади.

Махсус ишлов бериш омилли - тўлиқ ҳамда қисман ишлов бериш хилларига бўлинади. Тўлиқ ишлов бериш омилли дейилганда қўйилган вазифаларни бажаришда ҳеч қандай ҳимоя воситаларисиз амалга ошириш, яъни - хавфсиз шароит яратиш тушунилади. Қисман ишлов бериш омилларида эса қўйилган вазифаларни фақат терини ҳимояловчи воситаларисиз амалга ошириш шароити тушунилади. Махсус ишлов бериш омилли - атроф-муҳитни зарарсизлантириш ҳамда фуқароларни санитар қайта ишлов беришдан ташкил топган.

Техника ва транспорт воситаларини зарарсизлантириш автосервис ва бошқа таъмирловчи корхоналарда амалга оширилади. Фуқароларни санитар ишловдан ўтказиш эса ҳаммом, душхона ва бошқа махсус ювиниш жойларида амалга оширилади. Зарарсизлантириш омиллига дезактиватсия, дегазатсия ва дезинфекция жараёнлари киради.

Дезактивация дейилганда, зарарланган воситалардан (кийим-кечак, ҳимоя воситалари, сув, техника, транспорт воситалари) ҳамда иншоотлардаги радиактив моддаларни активлигини йўқотиш тушунилади. Дезактиватсиянинг тўлиқ ҳамда қисман хили мавжуд бўлиб, у асосан механик ва физик-кимёвий усул билан олиб борилади. Механик усулда - радиактив моддалар билан зарарланган сирт юзаларини артиш орқали йўқотилади. Физик-кимёвий усулда эса радиоактив моддалар турли хилдаги кимвий модда эритмалари билан ювиш амалга оширилади. Дезактиватсияда асосан сув ишлатилиб, радиоактив моддаларнинг ювилувчанлигини оширишда, сирт-актив ҳамда

комплекс ҳосил қилувчи моддалар, кислоталар ва ишқорлар ишлатилади. Булар: СФ-2, ОП-7, ОП-10, Na_3PO_4 трилон Б, шавел, лимон кислоталари ва унинг тузлардир.

Дегазация омили - захарловчи моддаларни парчалаб, зарарсиз моддалар ҳосил қилиши ҳамда уларнинг миқдорини камайтириш ҳисобланади. Дегазация омили махсус техникалар ёрдамида амалга оширилади. Дегазация қилувчи моддаларга кимёвий моддалар кириб, улар оксидловчи хлорли бирикмалар (гипохлоридлар, хлорамин) ва ишқорий бирикмалар (NaOH , сода, аммиак, аммиакли тузлар) киради. Бу бирикмаларнинг ҳаммаси эритма ҳолида ишлатилади.

Эритувчи сифатида: сув, дихлоретан, трихлоретан, бензин ишлатилади. Дегазация қилувчи эритма №1, 5 фоизли гексахлормеламин ёки 10 фоизли дихлорамин эритмаси иприт ва бошқа кимёвий қуролларни зарарсизлантиришда ишлатилади. Дегазация қилувчи эритма №2, 2 фоиз NaOH , 5 фоизли моноетаноламин ва 20 фоиз аммиакли сув эритмасидан ташкил топиб, зоман типигаги захарловчиларни зарарсизлантиради. Терини касаллантирувчи ва асабни фалажловчи захарли моддаларни зарарсизлантиришда хлорли оҳак эритмаси ишлатилади.

Кимёвий қуроллар билан зарарланган атроф-муҳит кимёвий ёки механик усулда дегазация қилинади. Кимёвий усул бўйича юқорида айтилганидек, дегазацияловчи модда эритмалари билан қайта ишланади. Механик усулда эса зарарланган жойларнинг устки қисмлари (7-8 см қалинликда) олиб ташланади ёки ўша жойнинг устини қалин сомон, тахталар билан беркитилиб, химоя қилинади. Дезактивация ва дегазация омилларининг тозалиги дозиметрик ва кимёвий асбоблар билан текширилади.

Дезинфекция омили – биологик шикастланиш ўчоғида олиб бориладиган зарарсизлантириш тадбирлари ҳисобланиб, уни олиб бориш усуллари ва қоидалари иккинчи бобда батафсил келтирилган. Дезинфекция омилларининг тозалиги бактериологик усул орқали назорат қилинади.

Санитар қайта ишлаш. Бу омил махсус қайта ишлов бериш усулининг асосини ташкил этиб, у фуқароларни радиактив, захарловчи моддалар ва бактериал туманлар билан зарарланишнинг олдини олишда қўлланиладиган ҳар томонламали омилларидан ташкил топган. Санитар қайта ишлаш, қисман ва тўлиқ турларга бўлинади. Қисман санитар қайта ишлаш - барча кийим-кечак, яқка тартибдаги химоя воситалари, очиқ қолган териларни механик усулда тозалаш ҳисобланади.

Тўлиқ санитар қайта ишлаш - тана аъзоларни зарарсизлантирувчи усулларни қўллаш (ювиш, дезинфекция қилиш) тушунилади. Бу барча тана аъзоларини, кийим-кечак, химоя воситалар ва бошқаларни зарарсизлантириш мақсадида қўлланилади. Бу усул бўйича шикастланган ҳудуддан чиққан фуқаролар, ишчи-хизматчилар, тузилмалар жалб қилинади.

Тўлиқ санитар қайта ишлаш омили махсус қурилган ювиниш шохобчаларида амалга оширилади. Бунда фуқаролар бир томондан кириб, кийим-кечак, химоя воситаларини ечиб, ювиниб, оғиз, кўз ичларини

зарасизлантириб, иккинчи томондан дозиметрик, кимёвий текширувдан ўтиб, сўнгра тоза кийим-кечак кийишади ҳамда иккинча дозиметрик кўрикдан ўтилади. Зарарланган кийимлар, ҳимоя воситалари, махсус усуллар ёрдамида зарасизлантирилади. Шикастланган ҳудуддан чиқишда юқорида айтилган муолажалар юқори савияда ўтказилса, зарарланиш миқёси шунча кичик ва талофотларга учрашнинг олди олинган бўлади.

Зарарланган жойларни зарасизлантириш ишлар тамом бўлгандан сўнг ҳар бир фуқаро тўлиқ санитар қайта ишловдан ўтиши керак. Бу муолажа ҳаммомларда, душхоналарда ёки махсус ювиниш жойларида амалга ошириш керак. Бу жойларда зарарланган кийим-кечаклар, ҳимоя воситалари, бир жойга эчилиб, кейин ювиниладиган хонага кирилади ва совун, мочалка билан ҳамма тери устилари зарасизлантирилади. Ювиниб бўлгандан сўнг дозиметрик кўрикдан ўтилади ва янги зарасизлантирилган кийим-кечак кийилади ҳамда иккинчи дозиметрик кўрикдан ўтилади. Мана шундай муолажалардан ўтган фуқаро, зарарли таъсирлар талофотларига учрамайди ва уни олдини олинган бўлади.

«Ҳалокатлар тиббиёти» хизматининг ташкил этилиши ва унинг вазифалари.

Ҳалокатлар тиббий хизматининг асосий вазифаси шикастланган ўчоқларда авария-қутқариш ишларини олиб бориш ҳамда тиббий-санитария таъминоти самарадорлигини ошириш ҳисобланади. Яъни унинг бош мақсади - шикастланганларни иложи борица кўп қутқаришдир.

Ҳалокатлар тиббий хизмати, амалдаги тиббий хизматнинг куч ва воситаларидан самарали фойдаланади, у уч таркибий қисмдан ташкил топади. Биринчи қисмга – бошқарув тизими, бу тизим республика даражасида фаолият кўрсатиб, у соғлиқни сақлаш вазири бошчилигида турли вазирлик ва идоралар вакилларидан ташкил топган идоралараро мувофиқлаштирувчи ҳайъатдан иборат. Маҳаллий даражадаги бундай ҳайъатларга, соғлиқни сақлаш бошқармалари ва маҳаллий бўлимларнинг раҳбарлари бошчилик қилади. Бошқарув тизимлари фавқулодда вазият юз берган вақтдан иш бошлаб то унинг оқибатлари тўлиқ бартараф этилгунча фаолият кўрсатадилар.

Ҳалокатлар тиббий хизматининг иккинчи таркибий қисмини – амалдаги тез тиббий ёрдам тизими ташкил этади. Ҳалокатлар тиббий хизматининг асосий бўғинини кечиктириб бўлмайдиган ихтисослашган тиббий ёрдам хизмати (1-босқич), ҳамда ШТЁДИМ ва унинг минтақавий филиаллари ва туман марказий касалхоналари (2-босқич) ташкил этади. Бунда ШТЁДИМ – саралаш – эвакуация госпиталлари тарзида, туман марказий касалхоналари эса – ихтисослашган касалхоналар сифатида фаолият кўрсатади.

Ҳалокатлар тиббий хизматининг учинчи таркибий қисмини – ихтисослашган хизматлар ташкил этиб, у доимо тайёр турадиган махсус тузилмаларни ўз ичига олади. Бундай тузилмаларга: иккинчи босқични кучайтиришга мўлжалланган ихтисослашган шошилиш тиббий ёрдам бригадалари; 1-босқични кучайтиришга мўлжалланган шошилиш тиббий ёрдам бригадалари киради. Бу тузилмалар асосан ўртача ҳалокатлар содир

бўлганда фаолият кўрсатади. Катта ҳалокатлар юз берганда захирада қолган, ихтисослашган кўчма госпиталлар ишга солинади.

Ҳалокатлар тиббий хизматининг асосий йўналишларидан бири аҳолига биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш ҳамда фавқулодда вазиятларда хатти-ҳаракат қоидаларини ўргатишдан иборат.

Фалокат ва ҳалокатларда тиббий ёрдам кўрсатишни ташкил этишда ҳалокатнинг миқёси ва санитария талофотининг ҳажмига қараб белгиланади. Албатта таббий офат ёки катта ишлаб чиқариш авариялардан санитария талофоти катта миқёсида бўлганда, бунинг оқибатларини тугатишда махсус ёндошувлар талаб этилади. Жумладан, бундай ҳолатларда жабрланганларга иложи борича талофот ўчоғининг ўзида ёки унга яқин бўлган жойда тиббий ёрдам кўрсатилиши лозим бўлади.

Катта миқёсидаги фавқулодда вазиятларда тиббий ёрдамни ташкил этишда қуйидаги ишлар бажарилади:

- Шикастланган ўчоқларни тиббий разведка қилиш;
- Жабрланганларни қидириб топиш ва уларни қутқариш;
- Жабрланганларни саралаш;
- Жабрланганларни эвакуация қилиш;
- Тиббий ёрдам бериш ва даволаш.

Шикастланган ўчоқларни разведка қилишда – аҳолини сони, тиббий хизмат кучлари ва воситаларининг сони, талофот даражаси, йўллар ва сув манбаларининг мавжудлиги, ҳамда уларнинг аҳволи ҳақидаги маълумотлар олинади.

Жабрланганларни қисқа вақт мобайнида (бир неча соатдан – бир суткагача) қидириб топиш ва қутқариш талаб этилади, ҳамда иложи борича уларнинг ҳаётини сақлаб қолиш омиллари бажарилади. Бу омилларнинг бажарилишида қутқарув тизимларидан ташқари, ўт ўчирувчилар, жамоат тартибини сақловчи, ҳарбий қисмларнинг ходимлари ҳамда кўнгилли фуқаролар бажарадилар.

Жабрланганларни саралаш тиббий хизматининг асосий вазифаси ҳисобланади. Саралаш – тиббий ёрдамнинг ҳажмини, турини, ҳамда ёрдам кўрсатишнинг кейинги босқичларини ҳисобга олиб, жабрланганларни транспортларда ташиш имкониятлари ва навбатини аниқлайди.

Жабрланганларни эвакуация қилиш – талофот олганларнинг шикастланган ўчоқлардан олиб чиқиш, уларга тиббий ёрдам кўрсатиш, ҳамда даволаш учун тиббиёт муассасаларига олиб бориш тадбирларидан иборат. Бунда тиббий ҳисобга олиш варақаси тўлдирилади ва ярадорларни транспорт воситалари (темир йўл, автомобил, сув ва ҳаво йўли) ёрдамида эвакуация қилинади. Даволаш муассасаларига келтирилган сараланган жабрланганларга малакали ва ихтисослашган тиббий ёрдамлар кўрсатилади.

Шундай қилиб шикастланган ўчоқда қолган жабрланган аҳоли тиббий ёрдамнинг ҳамма турлари билан: биринчи тиббий ёрдам, биринчи шифокор ёрдами, малакали ва ихтисослашган тиббий ёрдами бирин кетин кўрсатилади.

Биринчи тиббий ёрдам. Шикастланган ўчоқларда талафот олган фуқароларга шу жойнинг ўзида ҳаётий кўрсаткичларга мувофиқ кўрсатиладиган биринчи тиббий ёрдам тушунилади. Ўз вақтида ва тўғри кўрсатилган биринчи тиббий ёрдам шикастланган одамнинг ҳаётини сақлаб қолади ва салбий оқибатлар ривожини олди олинади.

Албатта бу ерда фавқулодда вазиятнинг шикастловчи омилларни тўхтатиш (сувдан олиб чиқиш, ёнаётган кийимларни ўчириш, ёнаётган, газга тўлган уйлардан олиб чиқиш ва бошқалар) чораларни кўрган ҳолда хатти-ҳаракат қилиш керак.

Талафот олган кишини тиббий кўриқдан ўтказишда шифокор қуйидаги тартибдаги текширувларни ўтказиши:

- Оғиз бўшлиғи ва юқори нафас йўллари текшириш (оғизни бегона нарсалардан тозалаш);
- Нафас олиш ҳаракатларини текшириш (ўпкага сунъий нафас бериш ва юракни бевосита уқалаш);
- Қон томирлари бутунлигини аниқлаш (қон томирларидан оқаётган қонни тўхтатиш, айниқса артериал томирлардан);
- Юрак-қон томир тизимини текшириш (томир уришини);
- Сизги аъзоларини текшириш;
- Шикастланган кишини нутқини текшириш.

Биринчи тиббий ёрдам беришнинг энг қисқа вақти – шикастланган вақтдан бошлаб 30 минггача, нафас олиши тўхтаган бўлса 5-7 минутгача амалга оширилиши лозим. Захарланган ҳудудларда 30 минут ичида биринчи тиббий ёрдам кўрсатилса, уларнинг умумий аҳволининг оғирлашуви икки баробарга камаяди.

Демак, жароҳат олганларга тиббий ёрдам кўрсатиш вақти ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Маълумотлар кўрсатишича, жароҳотланганларга бир соат мобайнида ёрдам кўрсатилмаса ўлимга сабаб бўлиш 30 фоизга, 3 соатгача ёрдам кўрсатилмаса 60 фоиз ва 6 соатгача ёрдам кўрсатилмаса 90 фоизгача ортади.

Биринчи тиббий ёрдамни жароҳат олган кишининг ўзи ёки унинг ёнида бўлганлар (аҳоли, сан дружиначилар ёки фуқаро муҳофазаси ходимлари) кўрсатади.

Биринчи шифокор ёрдами – жароҳатнинг жабрланганлар ҳаётига бевосита хавф солувчи оқибатларини бартараф қилиш, жароҳат инфекциясини янада ривож топишининг олдини олиш мақсадида шифокорлар бажарадиган даволаш – муҳофаза омилларидан иборат. Бундай ёрдамни умум шифокорлик тайёргарлиги бўлган ва ихтисослик жароҳ шифокорлари кўрсатади. Биринчи шифокор ёрдамини кўрсатиш вақти жароҳат олган вақтдан бошлаб 3-6 соат ҳисобланади. Тиббий ёрдамнинг бу турини ҳамма ихтисосликдаги шифокорлар билишлари керак.

Малакали тиббий ёрдам – даволаш муассасаларида тегишли ихтисосликдаги шифокорлар амалга оширадиган жароҳат оқибатларини, биринчи галда ҳаёт учун хавфли оқибатларини бартараф қилиши, ривожлана

бошлаган салбий оқибатларга қарши курашиш, жароҳатланганларни тўлиқ даволашга қаратилган жарроҳлик ва терапевтик тадбирлар мажмуасидир.

Ихтисослашган тиббий ёрдам – ихтисослашган даволаш муассасаларида одамнинг баъзи аъзолари ва тизимларидаги бузилишларини максимал даражада тиклаш мақсадида махсус аппаратлар ва ускуналардан фойдаланиб, мутахассис шифокорлар бажарадиган даволаш-муҳофаза тадбирлари мажмуасидан иборат.

Шундай қилиб, «Ҳалокатлар тиббиёти» хизмати тизимлари икки босқичли тизимда фаолият кўрсатадилар. Биринчи босқичда – бевосита ўчоқнинг ичида жабрланганларни қидириб топиш, уларга биринчи тиббий ва биринчи шифокор ёрдамини кўрсатиш, уларни тиббий эвакуатсия қилиш, ҳамда санитар-гигиеник ва эпидемияга қарши тадбирларни амалга оширадилар. Иккинчи босқичда эса жароҳатланганларга шифохоналарда малакали, ихтисослашган тиббий ёрдамни амалга оширади.

Назорат саволлари

1. Қутқарув ишлари нималардан иборат?
2. Тиклаш ишларига нималар киради?
3. Ядровий шикасланган ўчоқда қутқарув ва тиклов ишлари нималардан иборат бўлади?
4. Кимёвий шикастланган ўчоқда қутқарув ва тиклов ишлари нималардан иборат?
5. Биологик шикастланган ўчоқда қандай кечиктириб бўлмайдиган ишлар бажарилади?
6. Зарарсизлантириш омилига қандай жараёнлар киради?
7. Махсус ишлов бериш омилининг моҳияти ва унинг турларини тушунтириб беринг.
9. Талафот кўрганларга тиббий ёрдамни ташкил этиш қандай бўлади?
10. Табиий офат рўй берганда санитар гигиена ва эпидемияга қарши қандай тадбирлар амалга оширилади ?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг соҳага оид қонунлари: «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида» (20.08.1999 й.); «Гидротехника иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида» ги (20.08.1999 й.), «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги (20.05.2000 й.); «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида» ги (31.08.2000 й.);

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг соҳага оид қарорлари: 4.03.1996 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 143-сон; 23.12.1997 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими тўғрисида» ги 558-сон; 7.10.1998 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси аҳолисини фавқулодда

вазиятлардан муҳофаза қилишга тайёрлаш тартиби тўғрисида»ги 427-сон; 27.10.1998 йилдаги «Табиий, техноген ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида»ги 455- сон қарорлар.

3. Нигматов И., Тожиев М. “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси”. Дарслик (лотин имлосида) -Т., Иқтисод-молий, 2011 й.

4.Раҳмонов И., Ваҳобов У., Ёқубов Н. “Фавқулодда ҳолатларда шикастланганарга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш”, Т.: “ФАН”, 2004 й.

5. Юлдашев О., Хасанова О., Жалолов У., Турагалов Т. , Артыков.А, Хусанова С. “Аварийно-спасательные работы”, Учеб. пособие.-Т.:2008 г

6.«Первая медицинская помощь на месте происшествия», Учеб.пособие для добровольных спасателей, Т.: «Международная стратегия снижения риска стихийных бедствий»,2008 г.

Интернет маълумотларн:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти: www.press-service.uz

2.Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

3.Ахборот-коммуникатсия технологиялари изохли lug'ati, 2004, UNDP DDI: Programme www.lugat.uz, www.glossaiy.uz

4.Ўзбек интернет ресурсларининг каталоги: www.uz

5.Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

6.<http://www.bank.uz/uz/publisIVdoc/>

7.www.press-uz.info

8.www.ziyonet.uz

9.www.edu.uz

10.www.cottonginning.com

4-мавзу: Техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар. Гидротехник иншоотлардаги авариялар ва талофатлар, улар олдини олиш чоралари (4 соат)

Режа:

- 1.Техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни келиб чиқишига сабабчи омиллар.
- 2.Гидротехник иншоотлардаги ёнғин чиқиш ва портлаш хавфи бўлган объектлардаги аварияларда олиб бориладиган чора-тадбирлар.

Таянч сўз ва иборалар: ер усти иншоотлари (дарё, кўл, канал ва ҳ.к), ер ости иншоотлари (ўтказувчи қувурлар, тунеллар), сув-энергетика иншоотлари, сув таъминоти иншоотлари, суғориш иншоотлари, чиқинди сувларни чиқариш иншоотлари, балиқчилик хўжалик иншоотлари, сув-спорт иншоотлари, ГЭС лар ва бошқа сув иншоотлари (тўғонлар ва бошқалар), сув ўтказиш иншоотлари (каналлар, тунеллар, қувур ўтказгичлар), тарновлар, осма қувурлар, ташландиқ сув иншоотлари (ортиқча сувни чиқариш учун), сув оқимини тартиблаш иншоотлари (сув оқимини тўғирловчи, дарё ва қирғоқ ўзанларини яхшиловчи ва бошқалар).

Илм-фан технологияларга асосланган тадқиқотлар табиий ва бошқа офатларнинг олдини олиш ва юмшатишда хавфли баҳолашнинг асосини шакллантиришга ҳаракат қилади. (NERC2006). Агар биз мониторинг, баҳолаш ва олдиндан огоҳлантириш босқичларига қарасак, барча шундаги технологик устунликлар ҳозирда олдингидан огоҳлантириш ҳақида баҳслашади, қачонки, бу муаммоларни ҳал қилиш зарур бўлса ҳозирги замонавий жамиятда муҳофазасининг олдиндан огоҳлантиришларини юқори ривожланган технологик эчимларсиз этказиш қийин. Ваҳоланки кўпчилик одамлар учун фуқаро муҳофазасидаги дастлабки огоҳлантириш тушунчаси турли сенсор техникалар, детекторлар бу назорат қилиш тизимлари билан боғлиқ, бошқа томондан Европа фавқулотда тез ёрдам 112 каби технологик огоҳлантириш тизими билан боғлиқ. Бир вақтнинг ўзида фуқаро муҳофазаси билан боғлиқ илмий муаммолар ва барча илғор техника ўртасида қандай қилиб фактлардан нигоҳни узмаган ҳолда фавқулотда вазият туфайли юзага келган реал муаммоларга жавоб қилиш (e.g. Colombo and Veteve Arellono 2002,p 79).

Олдиндан огоҳлантириш технологияси тезкор ривожланаётган соҳадир. Муҳим технологик тараққиётлар, жумладан сунъий йўлдош ва бошқа мониторинг ва мулоқот–алоқа техникаларининг ёрдами маъноси биз ускуналарга ва технологияларга асосланиб деярли ҳар қандай нарсани аниқлай, таҳлил қила ва мониторинг қила оламиз ва эчимини топа оламиз дегани. У радиатсия бўладими, ичимлик суви сифати бўладими, ҳаво ёки бошқа моддаларининг сифатими, сув сатҳи, тутун ёки иссиқлик, ҳаво, йўл, денгиз қатнови бўладими, бўронлар, тўғонлар, zilzilalar, tsunami, нефт

сачраши ёки соғлиқ билан боғлиқ таҳдидлар, юқумли тез ейиладиган касалликларга ўхшаш бўладими.

Ахборот тизимларида спетсифик географик жойлашувлар мавжуд бўлиб, улар мазкур ҳалокат ҳақидаги олдиндан огоҳлантиришни ахборот тизимини қаерга етказиш, ким қабул қилишни зарурлигини аниқ белгилаши керак бўлади. Сунъий йўлдош ва бошқа симсиз алоқа воситалари олдиндан огоҳлантириш ахборотларини раҳбарларга ва хавф остидаги одамларга тезлик билан етказишга ёрдам беради ва натижада олдини олиш чораларини кўриш, огоҳлантириш ва жавоб қилишга етарли вақтга эга бўлади.

Автоматик зиёни юмшатиш ва жавоб қилиш тизимлари мавжуд бўлиб, улар фавқулотда вазиятда ёритиш, чиқиш белгиларини ёқиш, баланд овоздаги огоҳлантиришларни ёқиш, кабинетларни жиҳозларини очиш эмпатор ва бошқаларни ишга туширади.

Янги ва янги технологик ечимлар, жумладан СМС хабарлари юборишга ўхшашлар олдиндан хабар бериш курили сифатида доимо фойдаланиб келинмоқда.

Технологиялар билан олдиндан огоҳлантиришнинг баъзи муаммоларини ечиб ўтишимиз мумкин, масалан дастлабки жавоб ва мониторинг ўртасидаги узилишларни бартараф этишда шу ердан айрим турдаги фавқулотда ёрдам вазиятларида технологик тараққиёт автоматик тарзда дастлабки огоҳлантиришни белгилаши ва унинг фойдаланувчилари билан мулоқотини боғлаб беради. Масалан Япония метеорология раҳбарлари “ҳар бир секунд” ғанимат дея зилзила ҳақидаги маълумотларни тўғридан-тўғри темир йўл операторларига, ёнғин бошқармасига, ва бошқа жамоат ташкилотларига аҳолига етказиш билан аҳоли ва турар жойларга етказилиши мумкин бўлган зарарни қисқартиришди. Улар газ таъминотини автоматик тарзда ўчириб, ёнғинларнинг олдини олдилар(Trends in Japan 2006)¹

Ilm-fan texnologiyalarga asoslangan tadqiqotlar tabiiy va boshqa ofatlarning oldini olish va yumshatishda xavfli baholashning asosini shakllantirishga harakat qiladi. (NERC2006). Agar biz monitoring, baholash va oldindan ogohlantirish bosqichlariga qarasaq, barcha shundagi texnologik ustunliklar hozirda oldingidan ogohlantirish haqida bahslashadi, qachonki, bu muammolarni xal qilish zarur bo'lsa hozirgi zamonaviy jamiyatda muhofazasining oldindan ogohlantirishlarini yuqori rivojlangan texnologik echimlarsiz etkazish qiyin. Vaholanki ko'pchilik odamlar uchun fuqaro muhofazasidagi dastlabki ogohlantirish tushunchasi turli sensor texnikalar, detektorlar bu nazorat qilish tizimlari bilan bog'liq, boshqa tomondan Yevropa favqulotda tez yordam 112 kabi texnologik ogohlantirish tizimi bilan bog'liq. Bir vaqtning o'zida fuqaro muhofazasi bilan bog'liq ilmiy muammolar va barcha ilg'or texnika o'rtasida qanday qilib faktlardan nigohni uzmaganda holda favqulotda vaziyat tufayli yuzaga kelgan real muammolarga javob qilish (e.g. Colombo and Veteve Arellono 2002,p 79).

Oldindan ogohlantirish texnologiyasi tezkor rivojlanayotgan sohadir. Muhim texnologik taraqqiyotlar, jumladan sun'iy yo'ldosh va boshqa monitoring va muloqot-aloqa texnikalarining yordami ma'nosi biz uskunalariga va texnologiyalarga asoslanib deyarli har qanday narsani aniqlay, tahlil qila va monitoring qila olamiz va echimini topa olamiz degani. U radiatsiya bo'ladimi, ichimlik suvi sifati bo'ladimi, havo yoki boshqa moddalarining sifatimi, suv sathi, tutun yoki issiqlik, havo, yo'l, dengiz qatnovi bo'ladimi, bo'ronlar, to'fonlar, zilzilalar, tsunami, neft sachrashi yoki sog'liq bilan bog'liq tahdidlar, yuqumli tez yeyiladigan kasalliklarga o'xshash bo'ladimi.

Axborot tizimlarida spetsifik geografik joylashuvlar mavjud bo'lib, ular mazkur halokat haqidagi oldindan ogohlantirishni axborot tizimini qayerga yetkazish, kim qabul qilishni zarurligini aniq belgilashi kerak bo'ladi. Sun'iy yo'ldosh va boshqa simsiz aloqa vositalari oldindan ogohlantirish axborotlarini rahbarlarga va xavf ostidagi odamlarga tezlik bilan yetkazishga yordam beradi va natijada oldini olish choralarini ko'rish, ogohlantirish va javob qilishga yetarli vaqtga ega bo'ladi.

Avtomatik ziyonni yumshatish va javob qilish tizimlari mavjud bo'lib, ular favqulotda vaziyatda yoritish, chiqish belgilarini yoqish, baland ovozdagi ogohlantirishlarni yoqish, kabinetlarni jihozlarini ochish emvator va boshqalarni ishga tushiradi.

Yangi va yangi texnologik yechimlar, jumladan SMS habarlari yuborishga o'xshashlar oldindan habar berish quroli sifatida doimo foydalanib kelinmoqda.

Texnologiyalar bilan oldindan ogohlantirishning ba'zi muammolarini yechib o'tishimiz mumkin, masalan dastlabki javob va monitoring o'rtasidagi uzilishlarni bartaraf etishda shu yerdan ayrim turdagi favqulotda yordam vaziyatlarida texnologik taraqqiyot avtomatik tarzda dastlabki ogohlantirishni belgilashi va uning foydalanuvchilari bilan muloqotini bog'lab beradi. Masalan Yaponiya metereologiya rahbarlari "har bir sekund" g'animat deya zilzila haqidagi ma'lumotlarni to'gridan-to'g'ri temir yo'l operatorlariga, yong'in boshqarmasiga, va boshqa jamoat tashkilotlariga aholiga yetkazish bilan aholi va turar joylarga yetkazilishi mumkin bo'lgan zararni qisqartirishdi. Ular gaz ta'minotini avtomatik tarzda o'chirib, yong'inlarning oldini oldilar. (Trends in Japan 2006)⁴

Техноген тусдаги фавқулудда вазиятларга 7 хил кўринишидаги фалокатлар кириб, улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 октябрдаги 455-сонли қарорида “Техноген, табиий ва экологик тусдаги фавқулудда вазиятлар таснифи”да кўрсатиб ўтилган.

Гидротехник иншоотлардаги авариялар :

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида ҳозирги пайтда 53 та сув омбори, дарё сувларини истеъмолчиларга тақсимлаб берувчи 150 дан ортиқ сув тўғонлари, 28122 км узунликдаги магистрал каналлар ва бошқа сув иншоотлари мавжуд. Бундай иншоотлар ҳар қандай фавқулудда вазиятлар юз

⁴ Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008, PP 33-34

берганди (ҳарбий ҳолатда ҳам, тинчлик даврида ҳам) катта хавф туғдиради. Гидротехника иншоотларнинг айримлари катта шаҳарлар ва йирик аҳоли яшаш жойлари яқинида жойлашга бўлиб, юқори даражадаги хавфли объектлар ҳисобланади.

Гидротехник иншоотлари, кўрсаткичларига кўра ҳар хил бўлади:

1) жойлашган ўрнига кўра:

- а) ер усти иншоотлари (дарё, кўл, канал ва ҳ.к.);
- б) ер ости иншоотлари (ўтказувчи қувурлар, тунеллар ва ҳ.к).

2) фойдаланиш мақсадига кўра:

- а) сув-энергетика иншоотлари;
- б) сув таъминоти иншоотлари;
- в) суғориш иншоотлари;
- г) чиқинди сувларни чиқариш иншоотлари;
- д) балиқчилик хўжалик иншоотлари;
- е) сув-спорт иншоотлари ва ҳ.к.

3) вазифасига қараб:

- а) ГЕС лар ва бошқа сув иншоотлари (тўғонлар ва бошқалар);
- б) сув ўтказиш иншоотлари (каналлар, тунеллар, қувур ўтказгичлар);
- в) тарновлар, осма қувурлар ва ҳ.к.;
- г) ташландиқ сув иншоотлари (ортиқча сувни чиқариш учун);
- д) сув оқимини тартиблаш иншоотлари (сув оқимини тўғирловчи, дарё ва қирғоқ ўзанларини яхшиловчи ва бошқалар);
- е) балиқ хўжалиги иншоотлари (балиқ боқиш учун).

Гидротехник иншоотларнинг бузилиши жуда ката ҳудудларни, жумладан: шаҳарлар ва аҳоли яшаш жойларни, саноат тармоқларини ва моддий ресурсларни сув остида қолишига олиб келиши мумкин, оқибатда жуда катта ҳам маънавий, ҳам моддий зарарларни олиб келишига сабаб бўлади. Жумладан, сув уриб кетган иншоотлар, автомобил ва темир йўллар, электр ва алоқа узатиш симларининг зарарланиши, чорва моллари, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили, экинзорлар ва бошқаларнинг нобуд бўлиши, хомашё, ёқилғи, озиқ-оқат маҳсулотлари, ўғитлар ва бошқа ресурсларни яроқсиз ҳолга келиши; аҳолини хавфсиз жойларга вақтинча эвакуатсия қилиш харажатлари; ерларнинг ҳосилдор қатламининг ювилиб кетиши; сув босган ҳудудларда озиқ-овқат, кийим-кечак, дори-дармон ва бошқа керакли маҳсулотларни олиб келиш харажатлари ва бошқа салбий талофотларга олиб келади.

Гидротехник иншоотлари қуйидаги таъсирлар натижасида бузилади:

- 1) табиий офатлар оқибатида (зилзила, кўчки, жала ёмғирлар ювиб кетиш ва бошқалар);
- 2) ускуналарнинг табиий емирилиши ва эскириши;
- 3) иншоотни лойиҳалаш ва қуришдаги хатоликлар;
- 4) сувларни ишлатиш қоидаларини бузилиши;

5) портлатишлар оқибатида (ҳарбий ҳаракатлар, террорчилик ва бошқалар).

Гидротехник иншоотларининг бузилиши натижасида муайян оқибатларга олиб келади, жумладан: Гидротехник иншооти ўз вазифасини бажармай қўйиши; сув тўлқинини инсонларга зарар етказиши ва турли иншоотларни бузилиши; ҳудудларни сув босиб, мол-мулкка, ерларга, моддий ресурсларга ва бошқа объектларга жиддий моддий зарар келтиради. Шунинг учун бундай иншоотлардан фойдаланувчи ташкилотлар зиммасига уларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида “Фуқаро муҳофазаси тўғрисида”ги қонунининг 8,9-моддаларида кўрсатиб ўтилган мажбуриятлар юкланган. Унга кўра бундай хавфли объектларни лойиҳалаш, қуриш ва ишлатиш давомида хавфсизлигини пасайиш сабабларини таҳлил этиш, содир бўлиши мумкин бўлган аварияни олдини олиш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва бажариш, шунингдек бундай масалалар бўйича фавқулодда вазиятлар тизимлари билан ҳамкорлик қилиш таъкидлаб ўтилган.

Шу ўринда 2009 йил 17 августда Россиянинг “Саяно- Шушенск” ГЕСида бўлган авария тўғрисидаги маълумотни таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу гидроиншоот жуда бахайбат қурилган бўлиб унинг узунлиги 1 км дан узун, баландлиги 250 м, гидростатик вазни 22 млн тоннани ташкил этади. ГЕС нинг аварияга учрашишининг сабаби, 1985 йилда гидроиншоотнинг энг баланд устунни дарз кетиб, Енесей дарёсининг бу қирғоғидан у қирғоғигача бўлган бутун тўғон танасида ёриқ пьайдо бўлган. Ёриқдан ҳар сонияда 550 литр сув оқиб ўта бошлаган ва натижада тўғон бетонининг емирилиши бошланган. Емирилиш жараёни 8 йил мобайнида давом этган ва 1996 йилдагина Француз мутахассислари томонидан ёриқ полимер материаллари билан яхлитлиги тикланган. Шу давр мобайнида (8 йил) иншоотнинг баъзи бир сексиялари 97 мм дан - 107 мм гача жойидан силжиган. Аммо, “Гидротехник иншоотлар хавфсизлиги” тўғрисидаги қонунга биноан, 108 мм га силжиш хавфсизлик нуқтаи назаридан “тахликали” ҳолат ҳисобланади. Шундай аянчли ҳолатга қарамасдан, гидроиншоотдан фойдаланиб келишлиги оқибатида тўғоннинг иккинчи агрегат қисимлари сочилиб қулаб тушган ва ёнғин пайдо бўлган. Бу авариянинг талафоти натижасида 100 дан зиёд фуқароларнинг қурбон бўлганлиги ва катта моддий зарар кўринганлиги маълум.

Гидротехник иншоотларда авария бўлмаслиги учун муҳофаза қилиниш чора-тадбирларини амалга ошириш зарур, жумладан:

1) Гидротехник иншоотларини лойиҳалаш ва қурилишда хатоликларга йўл қўймаслик;

2) Гидротехник иншоотларидан тўғри фойдаланиш;

3) Гидротехник иншоотларидаги белгиланган тадбирларни ва таъмирлаш ишларини ўз вақтида бажариш;

4) қирғоқ ва иншоот тубини мустаҳкамлаш ишларини ўтказиш;

5) Сув чиқаришда ва ғамлашда қонун қоидаларга риоя этиш (вақтга мос равишда тақсимланиши);

6) Қўшимча сув омборлари ёрдамида тошқин сувлар оқимини тартибга солиб туриш;

7) Гидротехник иншоотларидаги вазиятни доимо кузатиб туриш;

8) Гидротехник иншоотлари ҳудудини чет эллик кишилар киришидан ишончли кўриқлаш;

9) Фалокатларга олиб келадиган ноқулай омиллар бўлиш эҳтимолини олдиндан айтиш тахминларини тузиш учун гидротехник шароитни мунтазам кузатиб бориш.

Гидротехник иншоотларидаги аварияларда фуқароларнинг хатти-харакатлари :

Гидротехник иншоотларидаги аварияда фуқаролар қўйидаги қоидаларни бажаришлари лозим:

1) Сув остида қоладиган ҳудуддаги фуқароларни, сув босиши мумкин бўлган ҳудудларни ва сув босиш вақтини шунингдек шикастловчи омилларини (сув уриб кетадиган тўлқин баландлиги ва тезлигини ва бошқаларни) яхши билишлари керак;

2) Аҳолининг ҳаммаси сув босиш хавфи туғилгандаги ва сув босгандаги хатти-харакатларга тайёрланган бўлишлари керак;

3) Аҳолининг ҳаммаси сув босиш эҳтимоли борлиги, сув босиш вақти, унинг чегаралари ҳақидаги ва эвакуатсия тартиби ҳақидаги тавсияларни вақтида олиши керак;

4) Хавф ҳақидаги хабар (огоҳлантириш) олинганда қўйидаги ишлар қилиниши керак:

- дарҳол ҳужжатларни, қимматбаҳо ва керакли буюмларни, 2-3 кунлик озиқ-овқат ва ичимлик сувини ўзи билан олиш;

- уйларни эҳтиёт ҳолатда (газ, сув, электр таъминотини ўчириши) қолдириши керак;

- чорва молларини хавфсиз жойларга ўтказиб қўйиш;

5) Агар тўсатдан ҳалокатли сув босса:

- сувнинг тўлқин зарбидан сақланиш учун мустаҳкам қурилган иншоотларнинг юқори қисмларига чиқилади;

- олдиндан тайёрланган қутқарув воситасини (4-6 та бир литрли пластмасса идишлари осилган нажот камарини) тақиб олишади;

- агар одам иморат ичида (юқори қисмларида) қолган бўлса, қаердалигини белгилаб, қутқарувчилар ёрдамга келиши учун оқ байроқ белгилари осиб қўйилади.

Назорат саволлари

1. Авариялар ва унга сабабчи бўлган омиллар нималардан иборат?

2. КТЗМ таъсиридаги аварияларда фуқаролар муҳофазасининг хатти-харакатларини тушунтиринг.

3. Фожеалар содир бўладиган тармоқлар ва уларнинг оқибатлари қандай бўлади?

4. Фожеа оқибатларини тугатишда фуқароларнинг хатти-харакатлари

қандай бўлади?

5. «Гидротехника иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида» ги (20.08.1999 й.)ЎзР қонунининг мазмун моҳиятини тушунтиринг.

1. Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008

2. М.Тожиев, И.Нигматов, М.Илҳомов «Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси» ўқув қўлланма. Т., М.Ч. «Таълим манбаи», 2002 й.

3.Нигматов И., Тожиев М. “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси”. Дарслик (лотин имлосида) -Т., Иқтисод-молий, 2011 й.

4.Фуқаро муҳофазаси асослари (маъруза матнлари тўплами). Муаллифлар мажмуаси. Т., «Фуқаро муҳофазаси институти», 2003 й.

5.Раҳмонов И., Ваҳобов У., Ёқубов Н. “Фавқулодда ҳолатларда шикастланганарга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш”, Т.: “ФАН”, 2004 й.

6. Юлдашев О., Хасанова О., Жалолов У., Турагалов Т. , Артыков.А, Хусанова С. “Аварийно-спасательные работы”, Учеб. пособие.-Т.:2008 г

7.«Первая медицинская помощь на месте происшествия», Учеб.пособие для добровольных спасателей, Т.:«Международная стратегия снижения риска стихийных бедствий»,2008 г.

Интернет маълумотлари:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти: www.press-service.uz

2.Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

3.Ахборот-коммуникатсия технологиялари изохли луг'ати, 2004, UNDP DDI: Programme www.lugat.uz, www.glossaiy.uz

4.Ўзбек интернет ресурсларининг каталоги: www.uz

5.Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

6.<http://www.bank.uz/uz/publisIVdoc/>

7.www.press-uz.info

8.www.ziyonet.uz

9.www.edu.uz

10.www.cottonginning.com

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1 – амалий машғулот

Фуқароларни ҳимоя қилиш услубиётларини ўрганиш

Ишдан мақсад :

-ФВ да фуқароларни ҳимоя қилиш усулларини ўрганиш;

-Фавқулодда вазиятларда шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланишни ўрганиш.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- ФВ да фуқароларни 5 та асосий ҳимоя қилиш усулларини эгаллашга ўргатиш;
- Огоҳлантириш тўғрисида матн тузишга ўргатиш;
- ФВ да фуқароларни ўз ўзини ҳимоя қилишга, тегишли тартибда ҳатти ҳаракатга ўргатиш;
- ФВ да фуқароларни ҳимоя иншоотларида сақланишга, оддий ва тез куриладиган панажойларни куришга ўргатиш ;
- ФВ да фуқароларни хавфсиз ҳудудга ҳаракатланишга ўргатиш ;
- ФВ да фуқароларни тегишли шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланишга ўргатиш.
- Билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришга доир масала ва машқларни бажаишга ўргатиш

Топшириқ намунаси

1-Топшириқ: Берилган топшириқ вариантлари бўйича ФВ юзага келганда фуқароларни қандай ҳимоя воситалари ва усуллари билан ҳимоялаш зарурлигини таҳлил қилинг:

ФВ турлари	Вариантлар									
	1,20	2,19	3,18	4,17	5,16,	6,15	7,14	8,13	9,12	10,11
Фуқароларни ФВ хусусида огоҳлантириш (матн тузиш)	X									
Фуқароларни ҳимоя иншоотларида сақлаш қоидалари.		X								
Аҳолини хавфсиз ҳудудларга эвакуация қилиш			X							X

тартиби ва қоидалари										
Шахсий сақловчи воситалар қандай ҳолатларда қўлланилади				X					X	
Терини ҳимоя қилувчи воситаларнинг қўлланилиши, турлари, хусусиятлари ва уларга қўйиладиган талаблар					X			X		
Шахсий дорихона (ШД 2) нинг тузилиши ва қўлланилиши						X	X			

2 – амалий машғулот

Фавқулодда вазиятларда шикастланган ўчоқларда қутқарув ва бирламчи тиклов ишларини ташкил этиш

Ишдан мақсад :

-Табиий офатлар юз берганда олиб бориладиган қутқарув ва тиклов ишлари ўтказишни ўрганиш

-Зилзила оқибатларини бартараф этиш ишларини ташкил этишни ўрганиш

-Сув тошқини, кўчки ва сел офати оқибатларини бартараф этиш тадбирларини ўрганиш

-Авария ва халокат оқибатларини бартараф этиш қоидаларини ўрганиш

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- Табиий офатлар юз берганда олиб бориладиган қутқарув ва тиклов ишлари ўтказишнинг умумий томонларини ўрганиш;

- Зилзила оқибатларини бартараф этишдаги қутқарув ва тиклов ишлари ўтказишнинг хусусиятларини ўрганиш;

- Сув тошқини, кўчки ва сел офати оқибатларини бартараф этиш тадбирларини ўрганиш ишларини ташкил этишни ўрганиш

- Авария ва халокат оқибатларини бартараф этишдаги қутқарув ва тиклов ишлари ўтказишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш;

- ФВ ларда фуқароларни 5 та асосий ҳимоя қилиш усулларини эгаллашга ўргатиш;
- Табиий офатлар юз берганда олиб бориладиган кечиктириб бўлмайдиган тиклов ишлари ўтказишн ўрганиш;
- Тегишлича билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришга доир масала ва машқларни бажаришга ўргатиш

3 – амалий машғулот

КТЗМ қўлланиладиган объектлардаги аварияларда кимёвий ҳолатни баҳолаш (4 соат)

Ишдан мақсад:

- кимёвий ҳолатни аниқлаш ва баҳолашни ўрганиш.
  - ҳаводаги заҳарли моддаларни аниқлаш .
  - тупроқ ва сочилувчи материалларда заҳарли моддаларни аниқлаш.
  - жойларда, кийимларда ва ҳар хил предметларда заҳарли моддаларни аниқлаш.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- КТЗМ қўлланиладиган объектлардаги аварияларда кимёвий ҳолатни баҳолаш тартибини ўрганиш;
- Ҳаводаги заҳарли моддаларни аниқлаш тартибини ўрганиш;
- Тупроқ ва сочилувчи материалларда заҳарли моддаларни аниқлаш тартибини ўрганиш;
- .Жойларда, кийимларда ва ҳар хил предметларда заҳарли моддаларни аниқлаш тартибини ўрганиш;
- Кимёвий назоратни ташкил этиш ва ўтказишни ўрганиш;
- Кимёвий таъсирларга қарши ҳимояланиш режимларини ишлаб чиқишни ўрганиш;
- Кимёвий шикастланишда фуқароларни ҳимоялаш услублари ҳамда КТҚ омилларини қўллашни ўрганиш;
- Тегишлича билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришга доир масала ва машқларни бажаришга ўргатиш

4 – амалий машғулот

Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишда муҳандислик ҳолатини баҳолаш (4- соат)

Ишдан мақсад:

- Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишнинг мазмун-моҳиятини ўрганиш.
- Иқтисодиёт тармоғининг барқарор ишлашини ошириш муаммолари юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишни ўрганиш.

- Иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини ошириш услубларини ўрганиш.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим**:

- Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишнинг мазмун-моҳиятини ўрганиш.

- Иқтисодиёт тармоғининг барқарор ишлашини ошириш муаммолари юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишни ўрганиш.

- Иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини ошириш услубларини ўрганиш.

- Иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлиги баҳоланишини ўрганиш.

- Тегишлича билим, малака ва кўникмаларни шакллантиришга доир масала ва машқларни бажаришга ўргатиш

Барқарорликни баҳолашда қуйидаги маълумотларнинг мазмун моҳиятига алоҳида эътибор қаратилади:

- объектнинг ФВ шароитидаги ҳолати;
- объектнинг ишчи кучи, техникаси, энергия манбалари, хомашёси ва бошқа захиралар билан таъминланганлиги;
- объектнинг иқтисодий кўрсаткичлари;
- одамлар, ҳайвон ва ўсимликлар ҳамда бошқаларнинг эҳтимолий талофати ва шу кабилар.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-Кейс. Фуқаро муҳофазаси тизимларининг радитсиявий шикастланиш о'чоғ'ига $t_2=2$ соатдан кейин киргандаги нурланиш дозаси $D_2=20$ рад/соат бо'либ, бошланг'ич нурланиш дозаси $D_1 = 40$ рад/соатни ташкил этган. Обектнинг нурланиш дозасини сусайтириш коэффитсиенти $K_{сус}=1$ га тенг.

Фуқаро муҳофазаси тизимларининг шикастланиш о'чоғ'ида ишчилар учун рухсат этилган вақтни аниқланг?

Ечиш:

$$P_H = \frac{D_1 * K_{sus}}{D_2} = \frac{40 * 1}{20} = 2$$

Енди иловадаги 2-жадвалга қараб, портлатилгандан кейин о'тган вақт 2 соат ва чиққан натижа 2 эканлигини билиб, то'ғ'ри жавобни қо'ямиз.

2-Кейс. Обект да ядровий портлашдан 2 соат кейин нурланиш дозаси о'лчанади - $P_2=100$ рад/соат. Ядровий портлашдан бир соат кейин нурланиш дозаси қанча бо'лганини топинг ?

Ечиш: Иловадаги 1- жадвалдан фойдаланиб, 2 соатга то‘г‘ри келадиган қийматини топамиз ва у 2,30 мин.га то‘г‘ри келади.

Жавоб: аслаҳа портлагандан 1 соатдан кейинги нурланиш дозаси 230 Р/соат.

3- Кейс. Радиациявий авариядан кейин ионлаштирувчи нурланиш 40 рад / соат бо‘либ, 2 соатдан кейин о‘лчанганда 20 рад/соатни ташкил қилди. Шу ҳудудда ҳаракатланувчан ФМ тизимларининг ишлаш учун рухсат этилган вақтни топинг ?

Ечиш:

$$\frac{D_{oxir} \cdot K_{sus}}{D_{oxir}}$$

Келтирилган формуладан фойдаланамиз. Масала шартдаги қийматларни формулага қўйсак:

$$\frac{D_{boshl} \cdot K_{sus}}{D_{oxir}} = \frac{40 \cdot 1}{20} = 2$$

Бу эрда:

D_{oxir} - шикастланган ҳудуддаги охири о‘лчанган радиация даражаси;

D_{boshl} - бошланг‘ич радиация даражаси, рад;

K_{sus} - радиацияни сусайтириш коэффициентсиенти.

Иловадаги 2-жадвалдан фойдаланиб, топилган қийматга то‘г‘ри келадиган вақт аниқланади. Яни 4 соат 6 дақиқа давомида фуқаролар муҳофазасининг хизматчилари 20 рад/соатли шикастланган ҳудудда ишларини олиб боришлари мумкин.

4-Кейс. Зичлиги $0,68 \text{ т/м}^3$ бо‘лган 100 т аммиакли ҳимояланмаган идиш бузилган. Атрофи очиклик, шамолнинг ерга яқин қисмидаги тезлиги 2 м/с га тенг (инверсия). Кимёвий шикастланиш ҳудудининг о‘лчамини ва юзасини топинг ?

Ечиш. 1. Суюқ аммиак то‘килган ҳудуднинг тахминий юзаси қуйидаги формуладан топилади:

$$Syuza = \frac{G}{\rho \cdot 0,05} = \frac{100}{0,68 \cdot 0,05} = 3000 \text{ м}^2$$

Бу ерда: G – КТЗМ миқдори, т;

ρ - Аммиак зичлиги, т/м^3 ;

0,05 – То‘килган аммиак қатламнинг қалинлиги (то‘г‘риловчи коэффициент).

2. Кимёвий зарарланишнинг чуқурлигини иловадаги 6,7-жадваллардан фойдаланиб, топамиз:

$$Гк 3 \cdot 5 \cdot 0,6 = 9 \text{ км.}$$

3. Зарарланган кимёвий ҳудуднинг кенглигини топамиз:

Инверсияда-0,03 Г

Изотермияда-0,15 Г

конвексияда-0,8 Г

Ҳудуд кенглиги: $K = 0,03 \cdot 9 = 0,27 \text{ км.}$

4. Кимёвий зарарланиш ҳудудининг юзасини топамиз:

$$С \text{ худуд} = 1/2Г \cdot К = 0,5 \cdot 9 \cdot 0,27 = 1,2 \text{ км}^2$$

5-Кейс. 4-Кейс шарти бо'йича аммиакнинг заҳарлаш вақтини топинг?

Аммиакнинг та'сир этувчи вақти иловадаги 8-жадвалдан фойдаланиб, топилади: $T \text{ заҳарланиш} = 1,2 \cdot 0,7 = 0,84 \text{ соат (50 дақиқа)}$

6-Кейс. Кимёвий шикастланиш о'чоғида жойлашган тураржой биносига одамларнинг талофатланиш сонини топинг (Бинода 300 та одам яшайди, улар 90 фоиз газниқоб билан та'минланган).

Ечиш. Иловадаги 9-жадвалдан фойдаланиб, одамларнинг талофатланиш сони: 9 фоиз (27 киши), шулардан энгил даражада талофатланганлар сони: $27 \cdot 0,25 = 7$ кишини; о'ртачава оғир даражада $27 \cdot 0,4 = 11$ киши, о'лим билан жуқнланадигани $27 \cdot 0,35 = 9$ кишини ташкил этади.

Мавзуни ўзлаштириш жараёнида талабалар ўртасидаги ҳис-ҳаяжонни пасайтириш, шунингдек ёддан кўтарилган баъзи таянч сўз ва ибораларни эсга солиш мақсадида мавзуга доир кроссвордларни ечиш ҳам тавсия этилади. Кроссвордларни ечиш ўйин характериға эға бўлганлиги учун, у талабаларни мавзуни осон ўзлаштиришларига имкон беради. Чунки кроссвордлар талабаларнинг нафақат билим олишдаги фаоллигини оширади, балки ўрганаётган мавзуни қанчалик даражада ўзлаштирганини, ўзига ишончини, зеҳнини синаш имкониятини ҳам беради.

Кроссвордларни ечишда 4 та кичик гуруҳларға бўлинган талабаларға 4 та вариантдан иборат кроссвордларни биттадан варианты тарқатилади ва уларға катакларни тўлдириш учун 10 дақиқа вақт ажратилади. Гуруҳлардаги талабалар кроссворд катакларини тўлдириб, тўғри деб ҳисобланган жавобларни қоғоз четига ёзиб қўядилар. Ўқитувчи талабаларни жавобини текшириб, кроссвордларнинг тўғри жавобларини кроссворд катакларида проектор ёрдамида намойиш этади. Бунда талаба бир дақиқада ўз жавобларини тўғри ёки хато эканлигини англаб олади, ва ўрганаётган мавзуга оид маълумотларни хотирасида узоқ вақт сақлаб қолади.

7- Кейс. Намуна 1 . Кроссворнинг тузилиши

Бўйига:

1. Зилзиланинг ўчоғи нима деб аталади.

2. 9 балли ер силкинишиға бардошли иншоотлар қандай қурилиш материалларидан қурилади

3. Уйларнинг конструкциясини бузилиши қайси табиий офат даракчиси ҳисобланади

4. Эпизоотик ва эпифитотик вазиятлар қайси табиий офат турига киради.

5. Зилзила кучини ўлчашда халқаро ўлчов бирлиги ким томонидан таклиф қилинган

Энига:

6. Ер заминининг энг максимал силкиниши ўчоғини нима деб аталади.

7. Сел офатида фуқаро муҳофазасининг қайси тизимлари асосий вазифаларни бажаради

8. Оҳангароннинг (Тошкент вилояти) қайси ерида 1991-йилда ер кўчки офати кузатилади.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда куйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

1. Оммавий қирғин қуроллари таъсиридан ҳимояланиш.
2. Табиий офат оқибатларига қарши чора-тадбирларни ўрганиш.
3. Радиациявий ва кимёвий ҳолатни аниқлаш ва баҳолаш қоидалари.
4. Радиация дозасини аниқлаш .
5. Фуқароларни ҳимоя қилиш услубиётларини ўрганиш.
6. Фавқулодда вазиятларда иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини таъминлаш ва ошириш.
7. Фавқулодда вазиятларда шикастланган ўчоқларда қутқарув ва бирламчи тиклов ишларини ташкил этиш.
8. Фуқароларни ҳимоя қилишда шахсий сақловчи воситалар қўлланишини ўрганиш .
9. КТЗМ қўлланиладиган объектлардаги аварияларда кимёвий ҳолатни баҳолаш .
10. Ҳаводаги захарли моддаларни аниқлаш .
11. Тупроқ ва сочилувчи материалларда захарли моддаларни аниқлаш.
12. Жойларда, кийимларда ва ҳар хил предметларда захарли моддаларни аниқлаш.
13. Иқтисодиёт тармоқлари барқарорлигини оширишда муҳандислик ҳолатини баҳолаш.
14. ФВ ларда бирламчи тиббий ёрдам беришни амалий жиҳатларини ўрганиш.
15. Табиий офатлар оқибатида юзага келадиган талофат очоқлари хусусиятларини ўрганиш.
16. Ёнғин офатига қарши тизимлар ва уларда олиб борадиган тадбирларини ўрганиш.

17. Фуқаро муҳофазасининг ҳуқуқий асослари: -“Аҳоли ва ҳудудларни табиий ва техноген тусдаги ФВлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги ЎзР Қонуни мазмун моҳияти

18. “Фуқаро муҳофазаси тўғрисида”ги ЎзР Қонуни мазмун моҳияти

19. ФМ стандартлари. Табиий тусдаги ФВлар.

20. ФМ стандартлари. Техноген тусдаги ФВлар.

21. Аҳоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишда муҳандислик – техник тадбирлари.

22. Халқаро терроризмга қарши кураш муаммолари ва бу борада Ўзбекистоннинг тутган ўрни.

23. Фуқаро муҳофазаси борасида халқаро ҳамкорлик.

24. Иқлим ўзгариши муаммолари ва унга қаратилаётган чоралар .

25. Сув танқислиги ва қурғоқчилик муаммолари .

26. Орол денгизи қуриши билан боғлиқ муаммолар ва унинг атрофини жонлантиришга қаратилаётган чоралар .

27. Гидротехник иншоотлар хавфсизлигини таъминлаш муаммолари .

28. ФВДТ ни янада такомиллаштиришга қаратилаётган чоралар .

29. Транспортлардаги аварияларни олдини олишга қаратилаётган чоралар .

30. Экологик ФВлар олдини олишга қаратилаётган чоралар .

31. ФВларни олдини олиш ва унга қарши курашда хавфсизлик ва экологик маданиятнинг ўрни .

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Apk file	андроид илованинг ўрнатилган файли	Android application package file. Each Android application is compiled and packaged in a single file that includes all of the application's code (.dex files), resources, assets, and manifest file.
Action	иловада Intent орқали жўнатилувчи хабар	A description of something that an Intent sender wants done. An action is a string value assigned to an Intent.
Intent	иловада ойналар/activity бўйлаб жўнатилувчи хабар объекти	An message object that you can use to launch or communicate with other applications/activities asynchronously.

Intent Filter	манифест файлида ЭЪЛОН ҚИЛИНАДИГАН ИНТЕНТ ОБЪЕКТНИ ФИЛТРЛОВЧИ ОБЪЕКТ	A filter object that an application declares in its manifest file, to tell the system what types of Intents each of its components is willing to accept and with what criteria.
Activity	илованинг биронта ойнаси (интерфейс) бошқарувчи Java файл	A single screen in an application, with supporting Java code, derived from the Activity class.
adb (Android Debug Bridge)	SDK орқали иловани ишлатувчи дастур (debugger)	Android Debug Bridge, a command-line debugging application included with the SDK.
SDK (Software Development Kit)	андرويد учун кутубхона	A set of tools that can be used to develop software applications targeting a specific platform such as Facebook or Chartboost. For example, the Facebook SDK allows developers to add Facebook features into an app.
JDK (Java Development Kit)	Java дастурлаш тили учун кутубхона	The Java Development Kit (JDK) is a software development environment used for developing Java applications and applets.
Application	бу ишлаб чиқилган илова	From a component perspective, an Android application consists of one or more activities, services, listeners, and intent receivers.
Canvas	иловада чизилган ёки юклаб олинган тасвир	A drawing surface that handles compositing of the actual bits against a Bitmap or Surface object.
Dalvik	андرويد платформасининг виртуал машинаси	The Android platform's virtual machine.
DDMS (Dalvik Debug Monitor)	SDK орқали илова ҳолатини график интерфейси орқали бошқариш учун дастур	Dalvik Debug Monitor Service, a GUI debugging application included with the SDK.

Service)	(debugger)	
Dialog	фойдаланувчи интерфейс учун мулоқот ойнаси	A floating window that acts as a lightweight form.
Drawable	илованинг визуал ресурслари сақланувчи папка	A compiled visual resource that can be used as a background, title, or other part of the screen.
Broadcast Receiver	иловага кириб келаётган ёки ундан жўнатилаётган интент объектини бошқарувчи илова синфи	An application class that listens for Intents that are broadcast, rather than being sent to a single target application/activity.
Layout Resource	илова ойналарининг кўринишларини сақловчи XML файл	An XML file that describes the layout of an Activity screen.
Manifest File	илова учун керакли барча маълумотларни сақловчи XML файл (мисол учун, илова номи, интент филтрлар, интернетга боғланиш)	An XML file that each application must define, to describe the application's package name, version, components (activities, intent filters, services), imported libraries, and describes the various activities, and so on.
Resources	илова учун керакли бўлган ресурслар (расм, аудио, видео ва бошқа файллар)	Nonprogrammatic application components that are external to the compiled application code, but which can be loaded from application code using a well-known reference format.
Service	илова орти хизматлар яратиш учун синф	An object of class Service that runs in the background (without any UI presence) to perform various persistent actions, such as playing music or monitoring network activity.
Surface	Canvas объектини бошқариш учун объект типи	An object of type Surface representing a block of memory that gets composited

		to the screen.
SurfaceView	Canvas объектини бошқариш учун динамик объект	A View object that wraps a Surface for drawing, and exposes methods to specify its size and format dynamically.
View	илова интерфейсида фойдаланиладиган компонентлар (button, checkbox, listview, gallery ва бошқалар)	An object that draws to a rectangular area on the screen and handles click, keystroke, and other interaction events.
Viewgroup	илова интерфейсида фойдаланиладиган компонентлар гуруҳи ёки жамланмаси	A container object that groups a set of child Views.
Widget	илова интерфейсида фойдаланиладиган компонентлардан фойдаланиб ишлаб чиқилган график компонент	One of a set of fully implemented View subclasses that render form elements and other UI components, such as a text box or popup menu.
Window	иловани интерфейсларини яратиш учун абстракт синф	In an Android application, an object derived from the abstract class Window that specifies the elements of a generic window, such as the look and feel (title bar text, location and content of menus, and so on).
OpenGL ES	OpenGL ES кутубхонасидан мураккаб 3D расмларни тузишда фойдаланиш мумкин	Android provides OpenGL ES libraries that you can use for fast, complex 3D images.
.dex file	Компиляция қилинган Android дастури коди файли	Compiled Android application code file.
Source code	Бу бошқа ишлаб чиқарувчилардан сотиб олиш мумкин бўлган framework ҳисобланади	It's a framework that you can buy from other developers and on marketplaces.
Universal app	Телефон қурилмаларида ҳам планшет қурилмаларида	A single app that can run on both phone and tablet devices.

	хам ишлайдиган илова	
GUI	Фойдаланувчи график интерфейси	Graphic User Interface.
IDE	Қурилган ривожланиш муҳити	Integrated Development Environment.
OS (Operating System)	Операцион тизим. Қурилмадаги энг муҳим дастур	Operating System. The most important program on a device.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг соҳага оид қонунлари: «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида» (20.08.1999 й.); «Гидротехника иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида» ги (20.08.1999 й.), «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида» ги (20.05.2000 й.) ; «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида» ги (31.08.2000 й.); қонунлар.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг соҳага оид қарорлари: 4.03.1996 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 143-сон; 23.12.1997 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизими тўғрисида» ги 558-сон; 7.10.1998 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси аҳолисини фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишга тайёрлаш тартиби тўғрисида» ги 427-сон; 27.10.1998 йилдаги «Табиий, техноген ва экологик тусдаги фавқулодда вазиятларнинг таснифи тўғрисида» ги 455- сон қарорлар.

3. М.Тожиев, И.Нигматов, М.Илҳомов «Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси» ўқув қўлланма. Т., М.Ч. «Таълим манбаи», 2002 й.

4. Нигматов И., Тожиев М. “Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси”. Дарслик (лотин имлосида) -Т., Иқтисод-молий, 2011 й.

5. Фуқаро муҳофазаси асослари (маъруза матнлари тўплами). Муаллифлар мажмуаси. Т., «Фуқаро муҳофазаси институти», 2003 й.

6. Раҳмонов И., Ваҳобов У., Ёқубов Н. “Фавқулодда ҳолатларда шикастланганарга бирламчи тиббий ёрдам кўрсатиш”, Т.: “ФАН”, 2004 й.

7. Юлдашев О., Хасанова О., Жалолов У., Турагалов Т., Артыков.А., Хусанова С. “Аварийно-спасательные работы”, Учеб. пособие.-Т.:2008 г

8. «Первая медицинская помощь на месте происшествия», Учеб.пособие для добровольных спасателей, Т.: «Международная стратегия снижения риска стихийных бедствий», 2008 г.

9. Cimini, Domenico, Marzano, Frank S., Visconti, Guido Applications for limate, Meteorology, and Civil Protection. 2011.

10. A. Mark , P. Friend James Fundamentals of Occupational Safety and Health. Bernan Press. Германия, 2007 PP-249-250

11. Christer Pursiainen (ed.) assisted by Per Francke. Early Warning and Civil Protection. NORDREGIO 2008

Интернет ресурслар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот маркази сайти: www.press-service.uz

2. Ўзбекистон Республикаси Давлат Ҳокимияти портали: www.gov.uz

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati, 2004, UNDP DDI:
Programme www.lugat.uz, www.glossaiy.uz

4. Ўзбек интернет ресурсларининг каталоги: www.uz

5. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

6. <http://www.bank.uz/uz/publisIVdoc/>

7. www.press-uz.info

8. www.ziyonet.uz

9. www.edu.uz

10. www.cottonginning.com